T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASİ TARİH BİLİM DALI

İRAN-IRAK SAVAŞI'NA YÖNELİK TURGUT ÖZAL DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASI: REALİST DIŞ POLİTİKA

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Sultan BİRGÜL

KOCAELİ 2020

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASİ TARİH BİLİM DALI

İRAN-IRAK SAVAŞI'NA YÖNELİK TURGUT ÖZAL DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASI: REALİST DIŞ POLİTİKA

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Sultan BİRGÜL

Doktor Öğretim Üyesi Zafer Yıldırım

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No:
25.11.2020/ 26

KOCAELİ 2020

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ..... **I**
ÖZET ..... **III**
ABSTRACT ..... **IV**
SİMGE VE KISALTMALAR ..... **V**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

1.TEORİK VE KAVRAMSAL AÇIDAN REALİST TEORİ 4
1.1. REALİZMİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE GENEL PRENSİPLERİ 4
1.1.1. Realizmin Kökenleri 4
1.1.2. Realist Teori'nin Temel Kavramları 6
1.2. ULUSLARARASI İLİŞKİLER DİSİPLİNİNDE REALİZMİN YERİ 10
1.2.1. Klasik Realizm 12
1.2.2. Neo-Realizm (Yapısal Realizm) 15
1.2.3. Neo-Klasik Realizm 17

İKİNCİ BÖLÜM

2.TURGUT ÖZAL DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASINA GENEL BAKIŞ 19
2.1. ÖZAL ÖNCESİ TÜRK DIŞ POLİTİKASINA GENEL BAKIŞ 20
2.1.1. Soğuk Savaş Öncesi Türk Dış Politikası 20
2.1.1.1. Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasının Özellikleri 20
2.1.1.2. İkinci Dünya Savaşı Yılları 23
2.1.2.Soğuk Savaş Yılları 24
2.2.TURGUT ÖZAL DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASININ ÖZELLİKLERİ 29
2.2.1. Aktif ve Çok Yönlü Dış Politika Anlayışı 30
2.2.2. Reformist ve Yenilikçi Yaklaşım 35
2.2.3. Ekonomi Odaklı Dış Politika Yaklaşımı 37
2.3. TURGUT ÖZAL'IN ORTADOĞU POLİTİKALARI 40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ÖZAL DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA İRAN-IRAK SAVAŞI 43
3.1. İRAN-IRAK SAVAŞININ ARKA PLANI VE TARİHSEL GELİŞİMİ 43
3.1.1. Şattü'l-Arap Sorunu 44
3.1.2. İran İslam Devrimi'nin İran ve Irak Arasındaki İlişkiye Yansıması 48
3.1.3. Savaş Yılları (1980-1988) 53
3.1.4.Küresel ve Bölgesel Güçlerin İran-Irak Savaşına Etkisi 59

3.1.4.1. Küresel Güçlerin Etkisi 60
3.1.4.2. Bölgesel Güçlerin Etkisi 62
3.2. REALİZM ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE'NİN İZLEDİĞİ POLİTİKALAR 64
3.2.1. Ulusal Çıkarlar ve Güvenlik Politikaları Kapsamında Aktif Tarafsızlık ..68
3.2.1.1. Karşılıklı Temaslar Çerçevesinde Ticari İlişkiler 72
3.2.1.2. Enerji Politikaları 78
3.2.1.2.1. Enerji Politikaları Çerçevesinde Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı.....80
3.2.2. İran-Irak Savaşı Sırasında Türkiye'nin Diplomatik Girişimleri 83
3.2.3. Savaş'ın Türkiye Üzerindeki Olumsuz Etkileri ve Türkiye'nin Güvenlik Politikaları 87
3.2.3.1. Türk Tankerlerine Yönelik Saldırılar 89
3.2.3.2. Kuzey Irak'tan Türkiye'ye Gelen Sığınmacı Akını 91
3.2.3.3. Baas Rejimi'nin Irak Türkmenlerine Yönelik Baskı Politikaları 93
SONUÇ.....96
KAYNAKÇA.....100

ÖZET

İran-Irak Savaşı, 1980-1988 yılları arasında iki komşu ülkenin birbirlerine karşı vermiş oldukları mücadeledir. Sekiz yıl boyunca devam eden bu yıpratıcı mücadele bölgesel dengeleri önemli ölçüde etkilemiş olup Türkiye'yi iki ülkeye sınırı bulunmasından dolayı yakından ilgilendirmiştir.

Bu çalışmada amaç; İran-Irak Savaşı'na yönelik Turgut Özal dönemi Türk dış politikasını realist teori ekseninde incelemektir. Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde teorik ve kavramsal açıdan inceleme yapılmış olup ikinci bölümde Türkiye'nin Özal öncesi dış politika özellikleri ile Özal dönemi dış politika özellikleri üzerinde durulmuştur. Son olarak üçüncü bölümde ise İran-Irak Savaşı boyunca izlenilen politikalar Özal dönemi baz alınarak realist dış politika çizgisinde incelenmiştir.

Çalışmanın sonucunda 1980-1988 yılları arasında yaşanan İran-Irak Savaşı'nda Türkiye'nin dış politika çizgisini ulusal çıkarlarını baz alarak belirlediği ve savaşan iki ülkeyle sınır komşusu olmasından dolayı güvenlik unsurunun ön plana çıktığı görülmüştür. Gerek ikili görüşmelerle gerek İslam Barış Komitesi çerçevesinde ihtilalın son bulması için çaba sarf edilmiştir. Savaş Türkiye açısından birtakım olumsuzlukları beraberinde getirmiş olsa da aktif tarafsızlık politikası çerçevesinde iki ülkeyle de ekonomik ve ticari ilişkiler sürdürülmüş ve ticaret hacminin önceki dönemlere nazaran büyük oranda arttığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İran-Irak Savaşı, Turgut Özal, Ulusal Çıkar, Türk Dış Politikası.

ABSTRACT

The Iran-Iraq War is the struggle between the two neighboring countries between 1980-1988. This corrosive struggle, which lasted for eight years, affected the regional balances significantly. Turkey has been affected more than this fight because Turkey has a common border with these countries.

The aim of this study is to analyze the Turkish foreign policy of Turgut Özal period towards the Iran-Iraq War within the framework of the realist theory. This study consists of three main sections. In the first part, a theoretical and conceptual analysis of realism has been made. The second part is about features of foreign policy of before the Ozal era and also the time of the Ozal government. Last part of the study is about policies followed during the Iran-Iraq War on the basis of the Özal period in the realist foreign policy line.

At the conclusion of this study, it is realized that Turkey determined its foreign policy according to national interests. Meanwhile security was the main issue for Turkey because of border on two warring countries. Turkey tried to finish the war via Islamic Peace Committee and bilateral negotiations. Although the war had some negative effects for Turkey still economic and commercial relations were maintained thanks to active neutrality policy. Trade volume increased remarkably as compared with the past periods.

Keywords: Iran-Iraq War, Turgut Ozal, National Interest, Turkish Foreign Policy.

SİMGE VE KISALTMALAR

ABD: Amerikan Birleşik Devletleri

AGİK: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı

ANAP: Anavatan Partisi

AT: Avrupa Topluluğu

BAAS: Arap Sosyalist Diriliş Partisi

BAB: Batı Avrupa Birliği

BM: Birleşmiş Milletler

BMGK: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi

E.H. CARR: Edward Hallett Carr

GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi

LPG: Sıvılaştırılmış Petrol Gazı

NATO: Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü

OPEC: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü

PASOK: Panhelenik Sosyalist Hareket

PKK: Kürdistan İşçi Partisi

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

İ.Ö: İsa'dan Önce

GİRİŞ

İran-Irak Savaşı, Ortadoğu'nun iki önemli bölgesel gücü olan İran ve Irak'ın birbirlerine karşı vermiş oldukları sekiz yıl süren silahlı mücadeledir. Her iki tarafın yüz binlerce kayıp verdiği savaş bölgede önemli boyutta insani, askeri, siyasi ve ekonomik maliyetlere neden olmuştur. Savaşan devletlerin altyapılarına verilen zarar ve petrol gelirlerindeki milyonlarca dolarlık kayıp her iki devlet açısından da uzun yıllar sürecek olan yıpratıcı sonuçlara neden olmuştur.

İran ile Irak'ın petrol üreten ve ihraç eden iki önemli ülke olmasından dolayı savaşları küresel pazarda serbest petrol akışını tehdit etmiştir. Aynı zamanda bölgesel dengeleri de önemli ölçüde etkilemiştir. Bu kapsamda iki ülkeye sınırı bulunan Türkiye, savaştan en çok etkilenen ülkelerden olmuştur. Çatışmanın sınırda yaşanıyor olması Türkiye tarafında güvenlik kaygılarına neden olurken, bu tarihten itibaren Ankara tarafından farklı stratejilerle realist politikalar yürütülmeye çalışılmıştır.

Bu tez çalışması kuramsal eksen üzerine oluşturulmuş siyasi tarih araştırması niteliği taşımaktadır. İran-Irak Savaşı veya Turgut Özal dönemine yönelik ayrı ayrı birçok tez çalışması bulunmaktadır. Ancak Özal dönemi Türk dış politikası çerçevesinde İran-Irak Savaşı'nı kuramsal çerçevede açıklayan yeterince çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla böyle bir çalışma bu boşluğu dolduracak ve literatüre katkı sağlayacaktır. Çalışmada birincil kaynaklar kullanılacak olup Turgut Özal'ın yapmış olduğu açıklamalar incelenecektir. Ağırlıklı olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi dış politika görüşmelerinden ve Turgut Özal'ın yakın çevresinde bulunmuş olan kişilerin açıklamalarından yararlanılacaktır. Bunların yanı sıra birçok kitap, makale, tez ve elektronik materyaller incelenecektir.

"İran-Irak Savaşı'na Yönelik Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası: Realist Dış Politika" başlıklı çalışmamızda uzun soluklu İran-Irak Savaşı'nda Türkiye'nin dış politika süreci Turgut Özal hükümeti dönemi baz alınarak incelenecektir. Çalışmada realist dış politika yaklaşımından faydalanılacaktır. Savaş süresince Özal dönemi hükümet yetkilileri tarafından yapılan resmî açıklamalara bakıldığında realist politikalar izlendiği söylenilebilir. Buradan hareketle çalışmada;

özellikle güvenlik ve ulusal çıkar kavramlarına ağırlık verilerek realist teori ekseninde genel bir değerlendirme yapılacaktır. Aynı zamanda, İran-Irak Savaşı sırasında çatışan ülkelere yönelik Türkiye'nin yürüttüğü aktif tarafsızlık politikası kapsamında ticari ve ekonomik ilişkiler ile enerji politikaları üzerinde durulacaktır.

Araştırmanın ihtiyacı çerçevesinde çalışmanın dayandığı temel sorular şu şekildedir:

- Teorik açıdan realizm nedir, uluslararası ilişkiler disiplinindeki gelişimi nasıl olmuştur?
- Realizmin kavramları ve dış politika yaklaşımları nelerdir?
- Turgut Özal öncesi dönemde Türk dış politikasının özellikleri nelerdir?
- Turgut Özal ile birlikte dış politika süreci nasıl şekillenmiştir?
- Özal dönemi Türk dış politikasının parametreleri nelerdir?
- İran-Irak Savaşı'nın temel nedeni nedir?
- İran-Irak Savaşı'nda neler yaşanmış, dış güçlerin etkisi nasıl olmuştur?
- Türkiye, İran-Irak Savaşı boyunca hangi politikaları izlemiş ve savaşan komşu ülkelere yönelik davranışlarını nasıl şekillendirmiştir?
- İran-Irak Savaşı'nda Türkiye realist politikalar izledi mi?

İran-Irak Savaşı'na yönelik Türk dış politikasını realist çerçeveden değerlendirirken öncelikli hedef; realizmin temel dayanak noktalarını, dış politika yaklaşımlarını ve Türk dış politikasının genel çerçevesini dönemsel olarak analiz etmektir. Bu çalışmanın bir diğer hedefi; İran-Irak Savaşı'nın gidişatına yönelik Özal hükümetinin yürüttüğü politikaların Türkiye'nin çıkarları ve güvenliği açısından önemini açıklamaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde devletlerin dış politika davranışlarını anlamamıza yardımcı olan realist yaklaşım; teorik ve kavramsal açıdan anlatılacaktır. İlk olarak realizmin ne olduğu, kökenleri ve temel kavramları genel kabul görmüş tanımlamalarıyla açıklanacaktır. Realizmin uluslararası ilişkiler disiplinindeki gelişimi genel prensipleri de dikkate alınarak Klasik Realizm, Neo-Realizm ve Neo-Klasik Realizm olmak üzere üç aşamada incelenecektir. Teorik ve kavramsal çerçeve realist yaklaşımın öncüleri olarak kabul edilen fikir insanları referans alınarak

açıklanacaktır. Aynı zamanda realist teorinin üç türünün dış politika yaklaşımları ve uygulama süreçlerine değinilecektir.

"Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bakış" başlıklı ikinci bölümde; Özal öncesi Türk dış politikası ile Özal dönemi Türk dış politikasının özellikleri ele alınacaktır. Bu kısımda; Soğuk Savaş öncesi ve Soğuk Savaş yılları ayrı ayrı açıklanacaktır. Soğuk Savaş öncesi Türk dış politikası açıklanırken Atatürk dönemine ve İkinci Dünya Savaşı yılları dış politika özelliklerine değinilecektir. Özal dönemi Türk dış politikasının özellikleri; aktif ve çok yönlü dış politika, revizyonist ve yenilikçi yaklaşım ile ekonomi odaklı dış politika yaklaşımı olmak üzere üç noktada değerlendirilecektir. Ayrıca, Turgut Özal'ın Ortadoğu politikalarının genel çerçevesini anlamak; İran-Irak Savaşı'nda Türkiye'nin izlediği politikaların değerlendirilmesinde önem arz etmektedir.

Çalışmanın analiz kısmını içeren üçüncü bölümde ise; Özal dönemi Türk dış politikası çerçevesinde İran-Irak Savaşı'nın değerlendirmesi yapılacaktır. Öncelikli olarak savaşın arka planı; İran'ın devrim ihracı politikaları ile Şattül-Arap suyolu anlaşmazlıkları kapsamında açıklanacaktır. Savaşın tarihsel gelişimi incelecek olup küresel ve bölgesel güçlerin savaşa yönelik etkilerine ayrıca değinilecektir. Son olarak; realist yaklaşım çevresinde Türkiye'nin izlediği politikalar, ulusal çıkarlar temel alınarak ayrıntılı bir şekilde değerlendirilecektir.

Tez çalışmasının sonuç bölümünde ise; Türkiye'nin İran-Irak Savaşı boyunca yürüttüğü politikalar realist dış politika açısından incelendiğinde hangi sonuçlara varıldığı ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.TEORİK VE KAVRAMSAL AÇIDAN REALİST TEORİ

1.1. REALİZMİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE GENEL PRENSİPLERİ

1.1.1. Realizmin Kökenleri

Uluslararası İlişkiler disiplininde kavramsal olarak XX. yüzyılda doğmuş olan Gerçekçilik Kuramı zamanla farklı boyutlardan geçmiş ve günümüze kadar hâkimiyetini korumuştur. Kuramın klasik üstatları olarak Tukidides (İ.Ö. 460- 400), Niccolo Machiavelli (XVI. yüzyıl) ve Thomas Hobbes (XVII. yüzyıl) gibi isimler sayılır (Aydın, 2004: 43). Realizm, üst otoritenin olmadığı bir dünyada devletlerin kendi başlarına çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerini savunan ve analizlerinde devleti temel aktör olarak tanımlayan güç odaklı bir uluslararası ilişkiler teorisidir (Balcı, 2017: 119).

Siyasal gerçekçilik olarak da bilinen realizmin kökenleri, tarihçiler tarafından milattan önce beşinci yüzyılda Atinalı General Tukidides'in Peloponez Savaşı hakkında anlatımlarındaki gerçekçiliğe kadar götürülmüştür. Realizme bu boyutuyla baktığımızda Tukidides'in bu kuramın kurucusu olduğu söylenebilmektedir. Peloponez Savaşı'nın Atinalılar için kaçınılmaz sonu realizmin güvenlik ikilemi ile açıklanırken, Atina'nın gücünü arttırmasından dolayı Sparta'da oluşan endişe saldırıyı ve savaşı kaçınılmaz hale getirmiştir. Bazı devletler diğerlerine göre daha güçlüdür. Dolayısıyla diğerlerinin güçlenmeye başlaması güçlü devletler için kuşku durumunu meydana getirir. Böyle durumlarda realizme göre saldırı, başvurulabilecek en birincil yoldur. Bundan dolayıdır ki devletler sürekli bir savaş halindedir. Bu savaşla birlikte Tukidides, uluslararası politikada süregelen ve realizme konu olan bir güvenlik ikilemi mantığının temellerini atmıştır (Nye ve Welch, 2015: 19).

Tukidides, güç olgusu üzerinde durmuş ve ahlaki normların geri plana atıldığı bir gerçekçilikten bahsetmiştir. Bugüne ait olan realizmin temel argümanlarının birçoğuna Tukidides'in anlatımlarında rastlanmaktadır. Peloponez Savaşı'nda anlatılanların; bir devlet çıkarı doğrultusunda yön bulduğu, gücün getirilerinin neler olabileceği ve devletlerin güvenli hissetmeleri yolundaki hareket biçimleri realizme açıklık getirecek niteliktedir.

Realizmin diğer bir dayanağı olarak Prens'in yazarı Floransalı düşünür ve devlet adamı Niccolo Machiavelli gösterilir. Prens eseriyle Machiavelli örnek bir hükümdar profili çizmeye çalışmıştır. Buna istinaden hükümdarların ideal olandan ziyade var olan gerçeklere göre hareket etmeleri gerektiğini vurgulamıştır.

Hükümdarların fethetme isteklerinin güçlü olmalarının bir sonucu olduğunu ve bunun sonucu olarak hünerlerinin övgü ile karşılanabileceği düşüncesine sahiptir (Machiavelli, 1994: 49). Hükmettikleri yerlerin baki kalması için çaba sarf etmelerinin hükümdarların temel amacı olması gerektiğini belirtip, bu amaç doğrultusunda ahlaki normların bir önem arz etmediğini vurgular (Balcı, 2017: 121).

"Korkulmaktan çok sevilmek mi iyidir, yoksa sevilmekten çok korkulmak mı? Benim yanıtım bunların ikisinin de gerekli olduğudur; ama ikisini bağdaştırmak güç gözüktüğüne göre, birinden biri olmayacaksa sevilmekten çok korkulmak bence çok daha güvenlidir" (Machiavelli, 1994: 106) diyerek aslında hükümdarın daha katı ve sert olması gerektiği ve ancak böylelikle devamlılığını sürdürebileceğini ileri sürmüştür. "Prens, kendi gücü ya da daha az güçlülerin desteğiyle, güçlülere kolayca boyun eğdirebilir, ülkenin her konuda tek hâkimi kalabilir." (Machiavelli, 1994: 46) Anlaşıldığı üzere çok güçlü olanların gücünü sınırlamanın hükümdarın otoritesinin baki kalabilmesi adına önem arz ettiğini ve bunu yaparken daha az güçlülerin desteğini almasının hükümdarlıklarının devamı için kendilerine avantaj olabileceğini vurgulamıştır.

Realizm açısından diğer öne çıkan isim 1588-1679 yılları arasında yaşamış olan, insan doğasının kötü olduğunu varsayan ve dünyaya güvensizlik durumunun hâkim olduğunu savunan İngiliz felsefeci Thomas Hobbes'tur.

“Güç ve iktidar" arasındaki ilişkiyi bir savaş hali olarak tanımlar. Güçlü olana karşı birlik kurulup güçlenilmesinin güvensizlik durumunu doğurduğunu söyler (Balcı, 2017: 122). Hayatın bu denli korkutucu, insanların bu denli kötü olmasını bir üst otoritenin olmamasına bağlayarak bu gibi sistemleri doğal hal olarak tanımlar ve insanlar bu durumdan korunmak için de kendi özgürlüklerinden vazgeçerek hükümetler tarafından korunmayı seçmiştir (Nye ve Welch, 2015: 5). İnsanlık sürekli savaş halinde olduğu için güvensizlik söz konusudur, bireyler üzerinde sürekli bir ölüm tehdidi bulunmaktadır. Bundan dolayı bireysel güvenliğin sağlanması için devlete ihtiyaç duyulmakta olduğu düşüncesi hâkimdir.

Hobbes’a göre, insan doğası gereği kötü ve egoisttir. Bundan dolayı yalnızca kendi çıkarını düşünen bir varlık olduğu için ve bir üst otorite bulunmadığı için her şeyi kendi gücü doğrultusunda elde etme hakkına sahiptir. Dolayısıyla Hobbes, doğal hali umutsuz, devamlı bir korku durumu olarak görür (Vatansever, 2017: 408).

Hobbes’un eserlerine bakıldığında bir doğal hal durumundan bahsedildiği görülmektedir. Bu, insanlar arasında şiddetin söz konusu olduğu ve yaşamsal korkunun var olduğu bir durum olarak açıklanmaktadır. Bundan dolayı dünya, insanların hayatta kalabilmek için her şeyi yapabildiği sürekli bir savaş halinin var olduğu bir yer olarak ifade edilmektedir. Güvensizlik ve rekabetin doğal düzende insanlar arasında mücadeleye yol açtığı vurgulanmaktadır. Bunlardan hareketle Hobbes’un düşüncelerinde realist bir paradigmanın söz konusu olduğu görülmektedir. Hobbes tarihsel anlamda realist düşünürlerin etkilendikleri bir isim olmakta ve realizmin entelektüel kökenlerini oluşturmaktadır.

1.1.2. Realist Teori’nin Temel Kavramları

Realistler uluslararası ilişkilere birçok kavram kazandırmış olmakla birlikte bu kavramlar üzerinden hem politikayı hem de uluslararası ilişkileri açıklamaya çalışırlar. Realistlerin üzerinde durduğu kavramlar hem geçmiş dönem olaylarını hem de günümüz politikasını anlama noktasında önem arz etmektedir. Devletlerin hangi politikaları neden yürüttükleri konusu kavramlar üzerinden çok daha kolay anlaşılır olmuştur. Dolayısıyla realist teori, uluslararası ilişkilere hem politik anlamda

hem akademik anlamda önemli kavramlar kazandırmıştır. Bunlar; devlet, güç, güç dengesi, güvenlik, güvenlik ikilemi, anarşi, ulusal çıkar gibi kavramlardır.

Realist teori uluslararası ilişkilerin temel aktörünü **devlet** olarak kabul eder ve bütün varsayımlarını bunun üzerinden yürütür. Devletlerin temel aktör olarak kabul edilmelerinin en önemli dayanağı egemen olmasıdır. Dolayısıyla realizme göre; devletlerin egemenliklerini nasıl koruyup muhafaza ettikleri konusuyla ilgilenmektedirler (Balcı, 2017: 124). Ana inceleme birimi olan devlet onlara göre her zaman akılcı davranır dolayısıyla rasyoneldir. Üniter ve rasyonel yapıda olan devlet kendi güvenliğini kendisi sağlamak zorundadır. Bunun sebebi güvenliklerini sağlayacak küresel anlamda bir üst otoritenin bulunmamasıdır. Bu durum devletlerin davranışlarını önemli ölçüde etkilemektedir. Anarşik ortamda devlet kendi çıkarlarını korumak adına bencil davranabilmektedir (Ateş, 2009: 17). Devletler egemen oldukları için ve bir üst otorite bulunmadığı için kimseye hesap verme zorunlulukları bulunmamaktadır. Devletlerin kendi sınırları içinde hükümetleri ve yasaları vardır.

Güç kullanma yetkisini üzerinde bulunduran devlet diğer ülkelere ve tehlikelere karşı kendi vatandaşlarını korumak aynı zamanda toprak bütünlüğünü sağlamak zorundadır. Bu noktada bencil olmak ve öncelikli olarak kendi meşrutiyetini düşünmek zorundadır. Egemen olan devlet diğer tüm devletleri potansiyel tehdit olarak algılar, bu yüzden temel konusu egemenliklerini ne şekilde koruduklarıdır (Balcı, 2017: 124). Dolayısıyla bütün devletler güvenlik ve güç peşindedirler.

Realizmin temel argümanlarından biride **güçtür.** Devletler kendi güvenliklerini ancak güç ile sağlayabilmektedirler. Hayatta kalmaları için güç çok önemlidir. Gücünü sürekli olarak arttırmak diğer devletlere karşı avantaj sağlamaya yarar (Balcı, 2017: 125). Realistlerde, ulusların tüm politikalarının güç politikası üzerine kurulu olduğu düşüncesi hâkimdir (Nye ve Welch, 2009: 83). Uluslararası politika, herkesin birbiriyle çatıştığı bir güç mücadelesine dayanır (Sönmezoğlu, 2002: 14). Savaş kaçınılmazsa haklılık değil kuvvetli olmak önemlidir. Çatışma ve savaşların anlaşılabilmesi için gereken şey güç dağılımındaki dengesizliklerin incelenmesidir.

Realist teoriye göre; güvenliğin temelinde **askeri güç** yatmaktadır, yani güç olgusunu ağırlıklı olarak askeri güç üzerinden açıklamaktadırlar. Devletler, askeri güce sahip olmalı ve sürekli olarak artırmalıdır. Askeri gücü önem sırasına göre en üste koyan bu teori devletin diğer güç dinamiklerine de önem verir. Askeri güç kritik öneme sahiptir fakat tek başına belirleyici değildir. Realizm, askeri gücü elde bulundururken aynı zamanda ekonomik güce de dikkat çekerek, askeri gücün sağlanmasının ekonomik güçle ve teknolojik ilerlemeyle paralellik gösterdiğini vurgulamaktadır. Ayrıca ekonomik gücün askeri gücü desteklemesi gerekmektedir (Balcı, 2017: 126).

Realizm devlet adamlarının rasyonel davrandıklarını varsayar. Dolayısıyla devlet adamlarının amaçlarının sürekli olarak güçlerini maksimize etmek ve bu doğrultuda çalışmak olduğunu savunur. Gücün sahibi devlettir (Balta, 2014: 119-120). Politikanın özü de güç ve çıkarlardır. Güç devletin bekasını korumak üzere caydırıcı bir niteliğe sahiptir. Bu yüzden devletlerin ihtiyaç duydukları en önemli şeylerdendir.

Realizmin temel kavramlarından biri de **güç dengesidir**. Güç dengesi birden fazla devletin başka bir devleti veyahut bir grup devleti dengelemek için kullandığı gücü ifade etmektedir. Anarşik bir sistemde güvenliklerini sağlamak adına var olan güçlerini arttıran devletlerden bazıları bu ölçütü biraz abartabilmekte ve diğer devletlere karşı bir güç tehdidi olmaktadır. Gücünü fazlaca artıran devleti frenlemek adına "güç dengesi" kavramı ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda realist teori, uluslararası sistemi tehdit eden devletin karşısında diğer devletlerin birleşerek güç dengesini sağlaması gerektiğini söyler (Keyik ve Erol, 2019: 35). Dolayısıyla devletlerin sahip oldukları kabiliyetleri bağlamında diğerlerini baskı altında tutması ve otoritelerini sınırlaması anlamına gelmektedir. Devletleri savaş durumundan uzaklaştırıp daha çok birbirlerine tahammül fikrini arttırmaktadır.

Üst otoritenin bulunmadığı ortamda güvenliğin sağlanması güç dengesi ile mümkün olmaktadır. Devletlerden herhangi birinin tam bir hegemonyaya sahip olmasını önlemek adına diğerleri gücü dengelemeye çalışmaktadır (Baylis, 2008: 72). Böyle bir durumda savaşlarda asgari duruma indirilebilmektedir (Ateş, 2009: 19). Güç dengesini koruyabilmek ve kendi lehlerine çevirebilmek devletlerin en

büyük kaygılarındandır. Güç dengesi uluslararası ilişkilerde bir sistemi ifade etmektedir. Bu sistemin sürdürülebilmesi için dengenin korunması gerekmektedir. Dengenin bozulması devletler adına istenmeyen bir durumdur (Balcı, 2017: 127-128). Devletlerin saldırgan davranışlarının tehdit unsuru olarak görülmesinden dolayı saldırganlığı ve tehdidi önlemek adına güç dengesi kurularak çıkar elde edilebilir.

Devletler anarşik bir ortamda bulunduğu için güvenliğin sağlanması çok önemlidir. Yalnızca devlet için değil aynı zamanda insan ve toplum içinde **güvenlik** önemli ihtiyaçlardandır (Ateş, 2009: 18). Her devlet kendi güvenliğini ve toplumların güvenliğini sağlama konusunda temel sorumludur. Bu durumda başka alternatifleri bulunmamaktadır.

Uluslararası politika, devletlerin sürekli olarak birbirinden faydalanmaya çalıştığı bir güç mücadelesi olarak görülmüştür. Bu tür bir ortamda barışın sağlanması mümkün değildir. Barış ortamının olmadığı sürekli bir güç mücadelesi durumunda, devletlerin güvenliklerini sağlamalarının en iyi yolu güç elde etme yönünde çabalamalarıdır (Baylis, 2008: 72-73).

Realistler **güvenlik** alanında daha çok karamsar bir bakış açısına sahiptirler. Güvensizlik ve sürekli olarak güvenlik rekabetinin devam ettiği bir durum söz konusudur. Devletler kendi aralarında iş birliğine gidebilirler ama bunu sürdürmek zordur. İşbirliğinin zorlaşmasına devletlerin göreli kazançlara yönelik ilgisi ve aldatılma ihtimali olmak üzere iki tutum sebebiyet verir (Baylis, 2008: 74).

Devletler birbirlerinin niyetlerinden hiçbir zaman emin olamamaktadırlar. Bu güvensizlik durumu devletleri birbirlerine karşı **güvenlik ikilemine** itmektedir. Söz konusu anarşi, devletleri oluşabilecek tehlike kaygısıyla en kötü durumu bile hesap etmek zorunda bırakmaktadır. Dolayısıyla güçlenen devletlere karşı diğer devletlerde karşı hamle olarak güç artırmaya mecbur kalır ve bu şekilde bu döngü sürekli devam eder (Balcı, 2017: 131-132).

Merkezi bir otoritenin olmaması durumundan dolayı uluslararası alan **anarşik** olarak tanımlanmıştır. Anarşik ortamda devletlere neyi yapmaları veyahut neyi yapmamaları gerektiği konusunda bağlayıcı kuralları olan üst bir otorite yoktur (Ateş, 2009: 17).

Anarşik durum realizmin temel başlangıç konularındandır. Onlara göre devletleri sınırlayacak merkezi otoritenin olmaması çatışma ve savaş durumuna karşı devletleri sürekli hazır hale getirmektedir. Bundan dolayı anarşi, devletler için korkutucu ve güvensiz bir durum oluşturduğundan devletler kendilerini ve toplumlarını korumak adına güçlenme yoluna giderler.

Üst bir otorite olmadığı gibi aynı zamanda devletlere bazı kurallar koyacak ve baskınlık sağlayacak herhangi bir ordu ve polis gücü de bulunmamaktadır. Dolayısıyla devletler kendi başlarının çaresine bakmak durumundadır (Balcı, 2017: 134-135). Bu çerçeveden baktığımızda anarşi uluslararası sistemi devletler aracılığıyla bir düzene sevk etmektedir. Her devlet kendi başının çaresine bakarak güç dağılımı üzerinden bir düzen oluştururlar.

Realist teori**,** anarşik ortamda rasyonel davranması beklenen devletin en temel kaygısının **ulusal çıkar** olduğu görüşündedir. İnsanın kendi çıkarını düşündüğü gibi insan doğasına benzetilen devlette kendi ulusal çıkarını düşünür (Ateş, 2009: 18).

Devletler, uluslararası politikalarını ulusal çıkarlar üzerine konumlandırırlar. Devletin politikasının ulusal çıkar olması demek vatandaşlarının iyiliğini ve güvenliğini kendine rehber olarak gördüğü anlamına gelir. Realistlere göre hayati anlamda ulusal çıkarlar zarar gördüğünde savaş düşünülebilir (Heywood, 2013: 90).

Ulusal çıkar kavramı, rasyonel olan devletlerin hareketlerini anlamada önemli bir ölçüttür. Realizm açısından ulusal çıkar, dış politika kararlarının altında yatan temel itici güçtür. Uluslararası ilişkilerde dostluklar değil devamlı olarak çıkarlar söz konusu olmaktadır. Bu anlayış günümüzde de kabul görmektedir. Dolayısıyla içinde bulunduğumuz döneme kadar önemini koruyan ulusal çıkar kavramının anlaşılması hem uluslararası politikayı anlamada hem de devletlerin kendi politikalarını anlama noktasında önem arz etmektedir.

1.2. ULUSLARARASI İLİŞKİLER DİSİPLİNİNDE REALİZMİN YERİ

Realizm birçok yeni fikir ve kavram geliştirerek hem uluslararası ilişkiler disiplininin gelişmesine katkı sağlamış hem de uluslararası ilişkiler disiplinindeki kendi gelişimini tamamlamıştır. Realist teori ve realizmin diğer teorilerle olan

tartışmaları, uluslararası ilişkilerin farklı bir disiplin olarak tanımlanıp, diğer teorilerle girmiş olduğu tartışmalardan beslenerek kuramsal özelliğinin oluşmasına katkı sağlamıştır. II. Dünya Savaşı'nın liberaller tarafından öngörülememesi ile realizm yükselişe geçmiş ve uluslararası politikanın hâkim teorisi haline gelmiştir (Keyik ve Erol, 2019: 13). Geliştirdiği kavramlar ve karşılaştırmalı fikirleriyle varlığını günümüze kadar sürdürmüş ve uluslararası ilişkileri açıklamaya devam etmiştir. Dayanakları doğrultusunda sürekli olarak birçok eleştiriye maruz kalmış olmasına rağmen kendi içindeki inovasyonlar ve anlaşılırlığı sayesinde sürekliliğini ve yaygınlığını korumuştur. Bunu yaparken temel varsayımları aynı kalmıştır (Ateş, 2009: 13).

Devleti temel aktör olarak kabul eden realistlere göre savaş durumu her zaman söz konusudur. Bu yüzden barış sağlamaya çalışmak yerine askeri güce önem verip ülkelerin kendi güvenliği açısından silahlanmaya gitmeleri gerekmektedir. Ancak silahlanarak diğer güçleri sınırlamak mümkün olacaktır. Uluslararası sistem herhangi bir üst otoritenin olmaması durumundan dolayı anarşiktir. Dolayısıyla, çatışmaların en temel çözümü savaş halidir. Uluslararası sistemde devletler kendi bekaları için mücadele etmeli, tek düşünceleri ve uğraşları bu olmalıdır (Aydın, 2004: 38).

XX. yüzyıl realizmi, I. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası ilişkilere hâkim olan idealist görüşün eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır. İdealistler 1920-1930 yıllarında yeni bir savaş çıkmasını önlemek ve aynı zamanda barışı sağlayabilme amacına yönelik hizmet ediyorlardı. Onlar uluslararası kuruluşlar tarafından desteklenen bir hukuk sisteminin oluşturulmasını, devletlerarasındaki sorunlar açısından çözüm olabileceği görüşündeydiler. Bu doğrultuda ABD Başkanı Woodrow Wilson tarafından 1920'de Milletler Cemiyeti'nin kurulması tavsiye edilmiştir. Devletlerarasındaki çatışmaların yerine insanları ortak bir barış çatısı altına toplama amaç edinilmiştir. Fakat bu düşünce ve ideal, çatışmayı engelleyebilecek potansiyele ulaşamamıştır. Dolayısıyla ABD'nin kurduğu fakat katılım sağlamadığı ve Japonya ile Almanya'nın geri çekildiği Milletler Cemiyeti fikri hayal kırıklığıyla sonuçlanarak İkinci Dünya Savaşı'nın patlamasını önleyememiştir. Bu doğrultuda güçlü bir eleştirel ideolojiyle realist yaklaşım doğmuş

ve uluslararası ilişkiler disiplini üzerinde hâkim teori haline gelmiştir (Aydın, 2004: 34).

Yeni akımın düşünürleri, İdealistlerin ütopyacı olduklarını savunarak, teorilerinde yanıldıklarını ileri sürmüş ve onları sert bir eleştiri yağmuruna tutmuşlardır.

Gücü odak noktalarına alarak dünyayı ve ülkeler arasındaki ilişkileri anlamaya çalışıp ancak güç doğrultusunda saygınlığın elde edilebileceğini savunmuşlardır (Aydın, 2004: 36). Dolayısıyla iki savaş arası döneme hâkim olan idealizm İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yerini realizme bırakmıştır (Ateş, 2009: 16). Realizm olarak gelişen fikir İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası ilişkilere hâkimiyet kurmuştur.

İdealizmi eleştiren ve bu gerçekçi fikri güçlü bir şekilde ortaya atan ilk önemli düşünürleri olarak E. H. Carr ve Hans j.Morgenthau anılır. Kenneth N. Waltz, John Mearsheimer, Gidon Rose ve Randall Schweller gibi birçok isim realizme farklı bakış açıları getirerek genişletmişlerdir. Bu fikirler Klasik Realizm, Neo-Realizm ve Neo-Klasik Realizm olarak aynı ideal ama farklı temellendirmeler üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır.

1.2.1. Klasik Realizm

Klasik realistler, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra galip gelen devletlerin kurmuş oldukları düzenin korunamamasının ve liberal demokrasilerin işlemeyişinin nedenleri üzerinde durmuşlardır. Klasik realistçiler güç politikasını egoizm ile açıklamaya çalışmışlardır (Heywood, 2013: 86). Ahlaki normlara göre hareket eden idealistlere karşı eleştirel yaklaşmışlardır. Güç mücadelesinin sürekliliğini vurgulayarak uluslararası ilişkileri karar alıcı merci olarak devlet adamlarının üzerinden yorumlamışlardır.

Ütopyacı yaklaşımları eleştiren "20 Years Crisis" adlı eserin yazarı E.H.Carr ve "Scientific Man vs. Power Politics" eserin sahibi akademisyen Hans J. Morgenthau en etkili ve önemli klasik realistçiler olarak sayılmaktadır (Balta, 2014: 112). Carr, fikirlerini bir teori olarak değil daha çok idealizmin eleştirisi olarak

ortaya atmıştır. Morgenthau ise gerçekçi bir teori inşa ederek temellendirmelerde bulunmuştur.

Edward H.Carr, idealistleri ütopyacılar olarak tanımlayıp gerçeği göz ardı ettiklerini ileri sürer. Ona göre bu ütopyacılık anlayışı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulmaya çalışılan düzenin çökme nedenidir (Uğrasız, 2003: 143). Uluslararası örgütlerin başarılı olması için savaş tehdidinin ortadan kalkmış olması gerekir. Ancak, Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan düzen buna müsait ortamı sunmamaktadır. Ekonomik krizler ve antlaşmaların yaratmış olduğu düzen, yıkılması olası bir şekildedir. Bu yüzden, barış halinin korunabileceği düşüncesi ütopiktir. Carr'ın bu düşüncesi uluslararası politikayı değerlendirmede yeni bir bakış açısı sunmuştur.

Realistler, devletlerarası ilişkileri güç peşinde koşma ve ulusal çıkar bağlamında uluslararası politikanın odağına alır (Aydın, 2004: 35). Bu kapsamda devlet adamları ulusal çıkarları doğrultusunda çabalarken karşılaştıkları sorunları daha gerçekçi yollarla aşabilecektir.

Devlet adamlarının ahlaki normlara uyma konusunda bir gerekliliği bulunmamaktadır. Çünkü devlet adamlarının öncelikleri ulusal çıkarlarını ve dolayısıyla ülkelerini dışarıdan gelecek tehlikelere karşı korumaktır. Devleti temel aktör olarak alan bu teori, gücü devletlerarası ilişkileri anlamanın en temel yolu olarak görür ve anlaşmazlıkların çözümünün devletlerin sahip oldukları güçlerini kullanma becerileriyle ilgili olduğunu savunurlar (Arı, 2013: 25-26).

Devletin bazı amaçları vardır ve bu amaçlar doğrultusunda sahip olduğu kapasiteye uygun hareket etmeleri gerekmektedir. Böyle davranan devlet rasyonel olarak tanımlanır (Arı, 2013: 26). Realizmi ilk defa sistematik bir şekilde ifade eden ve politikada rasyonelliği ön plana çıkaran kişi Hans J. Morgenthau olmuştur. Realizmin ana fikrini kavrayabilmek için Morgenthau'nın iyi bilinmesi gerekir.

Morgenthau uluslararası ilişkilerin olması gerekenden ziyade var olan güç ilişkilerine göre şekillenmesini ve devletlerin politikalarını buna göre belirlemeleri gerektiğini vurgular (Kalkan, 2017: 89). Morgenthau, devletlerin davranış ve

tutumlarını açıklamaya çalışırken güce ulaşma mücadelesinin önemi üzerinde durur (Aydın, 2004: 46).

Morgenthau, realist teorinin genel prensipleri hakkında net bir çizgi belirlemiş ve idealizme karşıt bir duruş ortaya koymuştur. Bu çizginin sınırını insan doğası üzerinden belirlemiştir. Dolayısıyla temel ilkelerini, insanın doğası gereği egoist olması durumuna dayandırılmıştır. İnsanlar kendi özünde çıkarcı ve bencildir. Bu durum güç ve iktidar hırsı peşinde koşmasına sebep olur (Kalkan, 2017: 88-89). Böyle bir tez ortaya koyarak idealist görüşe tam olarak karşı bir tavır sergilemiştir.

Hans J. Morgenthau'nun belirttiği üzere siyasal realizmin temel prensipleri şu şekilde özetlenebilir: Siyasal Realizm, toplumda olduğu gibi politika da temelleri insan doğasında bulunan objektif yasalarca yönetilir. Öncelikli olarak toplumun yasalarını anlamak gerekir ve bu yasalara karşı gelmek yenilgiye götürür. Hem akıl hem deneyim politik kuramın temelidir. Dolayısıyla bir tesadüflük durumu söz konusu değildir. Bu yasaları akıl yoluyla tespit etmek ve anlamlandırmak gerekir. Bu çerçevede devlet adamlarının seçenekler arasında en rasyonel olanı tercih edeceği varsayılmaktadır. Kendimizi devlet adamlarının yerine koyarak politikayı anlamanın daha mümkün hale geleceği düşüncesi söz konusudur. Diğer taraftan siyasal gerçekçiliğin hareket noktasını güç cinsinden tarif edilen ulusal çıkar kavramı oluşturmaktadır. Akıl ve gerçekler arasında bağlantı bu kavramlarla kurulur. Devlet adamları bu çıkarlar doğrultusunda gücü odak noktasına alarak rasyonel hareket ederler. Bu şekilde düşündüğümüzde devletlerin davranışlarını anlamamız daha kolay olacaktır. Dolayısıyla gözlem noktasında önemli olan içgüdüler ve bunları anlamak değil, eylemleri anlamlandırmaktır. Politikanın esası olan ve güç cinsinden ifade edilen çıkar; zaman, mekân veya duruma bağlı değildir ve bu gibi değişkenlerden etkilenmez. Aynı zamanda evrensel ahlaki prensipler devletlerin tutum ve davranışlarını etkilememektedir. Dolayısıyla devletlerin eylemlerine olduğu gibi uygulanamaz. Devletler evrensel ahlak ilkeleriyle karar almazlar. Devletlerin öncelikleri evrensel ahlaklara göre davranmak değil, ulusal çıkar ve bekalarıdır. Devlet tedbirliliği bir köşeye atıp ahlakiliği ön plana alamaz. Bireyler bunu yapabilirler fakat devlet bunun sonuçlarını düşünmek zorundadır. Siyasal gerçekçilik, bazı uluslara özgü ahlak ilkelerinin evrensel ahlak ilkeleri seviyesinde kabul edilmesini reddeder. Bütün devletler kendi fiillerinin evrensel olabileceği

görüşüne yatkındır. Bu düşüncenin uluslararası arenada yanlış sonuçlar doğurabileceği varsayılmaktadır. Eğer bütün devletlerin güç cinsinden ifade edilen çıkarlar doğrultusunda hareket ettiğini düşünürsek, siyasi eylemlerini değerlendirirken adil olmuş oluruz. Siyasal gerçekçilikle diğer teoriler arasında önemli ayrışmalar söz konusudur. Siyasal gerçekçiler politik alanın özerk olduğunu savunurlar. Her alanda olduğu gibi politikanın da kendi kuralları olmalı ve bu çerçevede değerlendirilmelidir (Morgenthau, 1970: 2-14).

Ulusal çıkar ve güç, siyaseti düzenleyen temel kavramlardır. Rasyonel davranan devletler ve devlet adamları ulusal çıkarlarını sürdürmeyi amaç edinirler. Bu sebepten ötürü siyasi liderler çıkarları doğrultusunda politika belirlerken inançları, ideolojik fikirleri ve ahlaki değerlerini ön plana almaktan kaçınmaları gerekir. Sadece karşılıklı çıkarların tatminine dayalı bir mutabakat gerekir.

Morgenthau politikayı özerk olarak tanımlıyor, fakat Machiavelli'de olduğu gibi ahlakı yok saymıyor. Onun için devletlerin davranışları tamamen ahlaki ilkelerle yönlendirilmese de ahlaki öneme sahiptir. Morgenthau, uluslararası ilişkilerde realizmi devletlerin daha stratejik düşünebileceği bir amaç ve politika geliştirebileceği bir araç olarak görmektedir.

1.2.2. Neo-Realizm (Yapısal Realizm)

İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren uzun zaman uluslararası ilişkilere klasik realizm hâkim olmuştur. Fakat 1960-70'li yıllara gelindiğinde bazı konularda eleştirilere maruz kalmıştır. Klasik realizm yöntem açısından bilimsel olmamakla suçlanmıştır. Devletin uluslararası politikayı belirlemede temel aktör olarak kabul edilmesi bir diğer eleştiri konusu olmuştur. Onlara göre uluslararası sistemi belirlemede sadece devletler değil devlet dışı aktörlerde etkilidir. Bu tür eleştiriler karşısında Kenneth Waltz realizmi yeniden şekillendirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Neo-Realizm'i ortaya atan kişi Kenneth Waltz olmuştur (Balcı, 2017: 132-133). Neo-Realizm, klasik realizmin genel hatlarıyla fikirlerini kabul edip, kusurlarını düzeltmeye ve yeni bir bakış açısı ile değerlendirmeye çalışmıştır. Klasik Realizm'de olduğu gibi insan doğasıyla ilgilenmemiştir. Daha çok bilimsel açıklamalarla

uluslararası sistemdeki yapı ve sisteme odaklanmıştır. Uluslararası ilişkilere yön veren en önemli şeyin **sistemin yapısı** olduğu düşüncesi hâkimdir.

Realizmin gelişme aşamalarından en önemlilerinden birini Neo-Realizm oluşturur. Klasik Realizm'de olduğu gibi güç politikası insan doğasındaki egoizm üzerinden değil, anarşi üzerinden açıklanmıştır. Waltz, uluslararası politikada sistemi belirleyen özelliğin anarşi olduğunu söylemiştir. Uluslararası politikayı insan doğası üzerinden açıklamaya çalışmanın yeteri kadar bilimsel olmadığı ve deneylenemeyeceği görüşündedir. "Teori of International Politics" adlı eserinde teoriyi ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

Realizme yeni bir ivme kazandıran Waltz'un esas olarak inceleme konusu **yapı ve sistemdir**. Uluslararası sistem anarşi koşulu içermektedir. Bu durumda devletler kendi varlıklarını korumaları adına birbirlerinin iyi niyetlerine inanmamaktadırlar. Yani aralarında güven söz konusu değildir, yalnızca çıkar söz konusudur. Bunun aksi ütopik bir durumdur. Buna ek olarak, uluslararası sistem uluslararası aktörler arasında kabiliyet dağılımına bakılarak incelenir (Balta, 2014: 122-126). Neo- Realizme göre uluslararası sistemde güç elde edebilmek için devletlerin sahip oldukları pozisyonları çok önemlidir.

Waltz, uluslararası sistemin yapısını üç unsur üzerinden tanımlamıştır. Bunlardan ilki uluslararası yapının düzenlemesinin kendine göre yapılmasıdır. Uluslararası sistemde bir üst otorite ve alt üst ilişkisi bulunmadığı için yapının bütün parçaları eşittir. Fakat ulusal sistemlerde alt üst ilişkisi söz konusudur. İkincisi sistemdeki birimlerin ayrışması ve işlevlerinin belirtilmesidir. Üçüncüsü ise birimler içindeki kabiliyet dağılımıdır (Ersoy, 2015: 174).

Neo-Realizme göre devletleri birbirinden farklı kılan mevcut güç kapasiteleridir. Sistemi düzenleyen bir üst otoritenin bulunmaması devletleri kendi başlarının çaresine bakmaya mecbur bırakır ve devletler kendi güvenliklerini sağlayarak hayatta kalmaya çalışırlar (Birgül ve Yılmaz, 2020: 1143). Bundan dolayı devletler genel özellikleri itibariyle birbirlerine benzemektedirler. Bütün devletler hayatta kalma amacı gütmektedir. Yalnızca sahip oldukları kapasitelerine ve güç dağılımına göre birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Bu kapasiteler kabiliyetlerini belirlemektedir. Sistemin yapısı mevcut kapasitelerdeki değişimlerle ve

performanslarla değişebilmektedir. Bu bağlamda büyük güçler hem gücün ölçütlerini belirlemede hem de dengeleme konusunda önemli bir konuma sahiptir. Devletlerin birbirlerini dengelemeye çalışmaları iş birliğinin önünü açmaktadır.

Diğer taraftan Neo-Realizm güvenlik konusunun sınırlarını genişleterek devlet düzeyinden sistem düzeyine taşımıştır. Bu bağlamda, birçok alan güvenlik konusunun içine dâhil olmuştur. Özellikle ekonominin belirleyici rolünden dolayı güvenliği konusu da gündeme gelmiştir (Kılınç Pala, 2019: 137-138).

Neo-Realizm, savunmacı ve saldırgan olmak üzere iki açıdan incelenmektedir. **Savunmacı yaklaşım** isminden de anlaşıldığı gibi yayılma durumu çok fazla tercih edilmemekle birlikte daha çok dengeleme çabası söz konusudur. Devletler güvenliklerini sağlamak ve kendilerini korumak için dengeleme politikası izlerler ve ittifak yaparlar. Devletler yeteri kadar güce sahip olmaları gerekir. Gücün gerekenden fazla artırılması devletlerin güvenlikleri açısından tehlikeli görülmektedir. Savunmacı Realizm'i anlamada Stephan Walt'un "Tehdit Dengesi" teorisi önemlidir (Arı, 2013: 28).

Diğer bir yaklaşım olan **Saldırgan Realizm**'de ise nispi gücün maksimum seviyeye çıkarılması gerektiği düşüncesi vardır. Bu yönüyle Klasik Realizme benzemektedir. Bu yaklaşımı anlamada John Mearsheimer'ın "Büyük Güç Politikalarının Trajedisi" isimli çalışması önemli bir dayanaktır. (Arı, 2013: 29). Ona göre üst otoritenin olmadığı bir ortamda devletlerin kendilerini koruyabilmeleri ve hayatta kalmaları için güçlerini en üst düzeye çıkarmaları gerekmektedir. Böyle bir düzende sürekli bir güç artırma mücadelesi söz konusudur.

1.2.3. Neo-Klasik Realizm

Realizmin bilinen diğer bir türü Neo-Klasik Realizm'dir. Klasik Realizm ve Neo-Realizm'in bir karışımı niteliğinde olup, bu türlerin bazı noktalardaki eksikliklerini gidermek amacıyla yenilikçi bir tür olarak ortaya çıkmıştır. Neo-Klasik Realizm devletlerin dış politikalarını belirlemede güç ve çıkar olguları tarafından yönlendirildiğini savunarak Klasik Realizm'in, sisteme vurgu yaparak da Neo-Realizmin savlarını kapsar niteliktedir. Bunlara ek olarak, iç politikada yapılan

tercihlerin dış politikaları belirlemede etkili olduğunu ekler (Arı, 2013: 32-33). Güç ve çıkar peşinde koşarken devletler içyapılarındaki karakterleri tarafından yönlendirilir. Buda aynı koşullara sahip olan devletlerin birbirlerinden neden farklı davrandıklarını açıklamaya yardımcı olur.

1998 yılında Gideon Rose tarafından yazılan "Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy" isimli makale ile Uluslararası İlişkiler literatüründe yeni bir tür olarak kabul edilen Neo-Klasik Realizm, realizmin mevcut türleri ile açıklanamayan durumları ele alan ve bazı noktaları eleştiren bir niteliktedir (Kalkan, 2017: 170). Neo-Klasik Realizm savına göre devletlerin yapıları, uluslararası sisteme etkileri ve dış politika eylemleri arasında bir dönüşüm mekanizması söz konusudur (Ersoy, 2015: 179).

Neo-Klasik Realizm temel aktör olarak devleti değil devlet adamlarını kabul etmektedir. Dolayısıyla ülkelerin iç siyasal yapıları ve bu siyasal yapılardaki aktörler de dikkate alınmaktadır. Bu yönüyle Neo-Klasik Realizm Liberal teoriye de benzetilmekte ve kendi içerisinde eleştirilere maruz kalmaktadır (Balcı, 2017: 142).

İKİNCİ BÖLÜM

2.TURGUT ÖZAL DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASINA GENEL BAKIŞ

Çalışmanın bu bölümünde Turgut Özal öncesi Türk dış politikası ile Turgut Özal dönemi Türk dış politikasına yönelik genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Turgut Özal dönemi Türk dış politikasının özelliklerini incelemeden önce Özal öncesi Türk dış politikasının genel çizgisini belirlemenin çalışmada bütünlük oluşturmak ve Özal dönemi dış politika parametrelerini daha iyi anlamak açısından faydalı olacağı düşünülmüştür. Özal öncesi dönem Türk dış politikasını belirleyen ve etkileyen unsurlar nelerdi ve Özal ile birlikte neler değişti? İran-Irak Savaşı'na yönelik yürütülen politikaları analiz etmek açısından bu sarmalın iyi anlaşılması gerekmektedir.

Özal öncesi Türk dış politikasını incelerken Soğuk Savaş öncesi ve Soğuk Savaş yılları olmak üzere iki süreç baz alınmıştır. Zira iki süper güç arasında yaşanan Soğuk Savaş rüzgârları geniş bir coğrafyada yankı bulurken Türkiye'nin dış politika yapım sürecinde de önemli ölçüde etkili olmuştur. Ana inceleme konumuz olan İran-Irak Savaşı da bu dönemin son on yılında gerçekleşmiştir. Bu yüzden Soğuk Savaş öncesinde ve Soğuk Savaş sürecinde yürütülen dış politika parametreleri önemlidir.

Turgut Özal dönemi Türk dış politikasının özellikleri daha çok farklılıklar ile yenilikler ve Özal'ın kişisel rolü ile ağırlıklı politikaları üzerinden incelenmeye çalışılmıştır. Bu konunun, son bölümde yapılacak olan İran-Irak Savaşı'na yönelik yürütülen politikaların realist dış politika çerçevesindeki analizinin daha iyi anlaşılmasına zemin hazırlayacağı düşünülmüştür.

2.1. ÖZAL ÖNCESİ TÜRK DIŞ POLİTİKASINA GENEL BAKIŞ

2.1.1. Soğuk Savaş Öncesi Türk Dış Politikası

2.1.1.1. Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasının Özellikleri

Genel hatlarıyla incelendiğinde Atatürk yeni kurulan devletin toparlanması ve tam bağımsız olması adına bütün problemlerden arınmış bir dış politika inşa etmeye çalışmıştır. Bu dönemde uluslararası arenada savaş sonrasında yeni kurulan Cumhuriyeti tüm dünyaya kabul ettirmek, savaşta zarar gören ülkeyi onarmak öncelikli hedefler arasındaydı. Diğer taraftan bütün bölgesel ve küresel aktörlere barış vizyonu gösterilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte Lozan'da sonuçlandırılamayan konular dış politikayı meşgul etmiştir.

İstiklal Harbi'nde verilen mücadeleler sonrasında ve Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte dış politikada merkeze tam **bağımsızlık** ilkesi yerleştirilmiştir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletini uluslararası alanda tanıtmak ve bağımsızlığı korumak en birincil amaçlar arasında olmuştur (Türk, 2006: 70). Dolayısıyla Atatürk dönemi dış politika hedefleri bu paralelde belirlenmiştir. Bağımsızlık parametresi siyasi alandan kültürel alana kadar içinde askeri ve iktisadi bağımsızlığında bulunduğu birçok alanı kapsıyordu. Atatürk bu alanların herhangi birinde bağımlılığı bütün alanlarda bağımlılık olarak görmüştür. Bu yüzden bağımsızlığa gölge düşürebilecek her konuda net bir tavır takınılmıştır.

İç ve dış politikada Mustafa Kemal'in bir diğer parametresi **barış** olmuştur (Demir, 2010: 58). Özellikle dış politika hedefleri kapsamında bu ilke belirleyici niteliktedir. Osmanlı'daki barış içinde yaşama geleneğinin cumhuriyetin ilanından sonra da sürdürüldüğü görülmüştür. Barışı koruma ve mecburi olmadıkça savaşa girmeme politikası izleyen Atatürk bunun için gereken bütün çabayı sarf etmiştir (Sandıklı, 2007: 118-121).

Dış politikada bağımsızlık ve barış vizyonunun yanında uygulanan en güçlü politikalardan biride **mevcut durumu muhafaza etmek** olmuştur. Statükoculuk olarak da bilinen bu dış politika tutumuyla; Lozan'da karara varılmış olan topraksal sınırları korumak amaçlanmış ve ulusal çıkarları muhafaza ederek ülkenin gelişimi

sağlanmaya çalışılmıştır (Sönmezoğlu, 2015: 254). Mevcut durum korunurken savaştan yıpranmış olarak çıkan ülke ve ekonomik durum için iyileştirme faaliyetleri yürütülmüştür. Bu da diğer devletler ile olan ticari ilişkilerin yönünü belirlemiştir.

Türkiye'nin uluslararası platformda milli devlet olarak tanınıp meşrutiyet kazanması Lozan Barış Antlaşması'yla gerçekleşmiştir. Atatürk dönemi dış politikasını meşgul eden meselelerin Lozan'da görüşülen konuların uygulama aşamasında netlik kazanmadığı ve sorunlar yaşandığı konular olduğu daha önce belirtilmişti. Bu konular genel itibariyle; Yunanistan ile yaşanan nüfus mübadelesi sorunu, İngiltere ile yaşanan Musul sorunu, Fransa ile yaşanan kapitülasyonlar meselesi gibi meselelerdir (Gönlübol ve Sar, 1969: 67-94).

Güvenlik konusu devletlerin bağımsızlıklarını koruyabilmeleri ve var olabilmeleri adına her dönemde kritik öneme sahip olmuştur. Ülkenin güvenliğini sağlayabilmek ve sınırları koruyabilmek Atatürk dönemi Türk dış politikasının amaçlarından olmuştur. Bu kapsamda, Lozan görüşmelerinde bazı gerekçelerle kesin olarak sonuçlandırılamamış ve askıya alınmış olan konular hem Atatürk dönemi Türk dış politikasını meşgul etmiştir. Aynı zamanda bu meseleler ülkenin güvenliğe tehdit olarak görülmüştür (Demir, 2010: 59). Özellikle Musul Sorunu Lozan'da önemli tartışmalara sebep olmuştur. Musul zengin petrol yataklarından dolayı birçok devletin odak noktası olurken Türkiye ve İngiltere kaderini belirleyen iki taraf olmuştur. Aynı zamanda Musul meselesi Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkiyi de belirlemiştir. Mondros Mütarekesi'nin 7.maddesine dayanarak İngiltere Musul'u 15 Kasım 1918'de işgal etmiştir. Ancak Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer alıyor olması nedeniyle Lozan Konferansı'nda bir tartışma konusu olmuştur. Musul'un statüsü konusunda konferansta net olarak bir sonuca varılamamış ve konu yeniden görüşülmek üzere ileriki toplantılara ertelenmiştir (Kılıç, 2008: 319). Milletler Cemiyeti'nde oluşturulan komisyonun bölgede yaptığı çalışmalar neticesinde Türkiye'yi çokta memnun etmeyen bir sonuçla Musul'un Irak'ın bir parçası sayılması ve yirmi beş yıl İngiliz mandası olarak kalması kararlaştırılmıştır. Dolayısıyla Musul Sorunu Türkiye'nin aleyhine olacak şekilde sonuçlanmıştır (Aydın ve Kapcı, 2018: 112).

Sınırlarını koruma ve güvenliğini sağlama çabası bütün devletlerin ilişkilerini etkileyen ortak unsurdur. Türkiye stratejik konumu ve jeopolitik öneminden dolayı büyük güçlerin nüfuz sahasında kalmıştır. Bu durum ülke güvenliği için tehdit olarak görülmüş ve güvenliğin tesis edilmesi için siyasi ve ekonomik ittifaklar yapılmıştır. Özellikle bu dönemde Sovyetler 'in yayılmacı politikaları Türkiye'nin güvenlik algısını önemli ölçüde etkilemiştir (Sönmezoğlu, 2015: 257).

Atatürk dönemi dış politikasının ilkeleri irdelenirken Batıcılık anlayışının önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Osmanlı'nın özellikle son dönemlerinde görülen Batı'ya yakınlaşma bu dönemde de devam etmiştir. Atatürk'ün muasır medeniyetler seviyesine ulaşma arzusu yüzünü batıya çevirmesine neden olmuştur (Çomak, 2010: 1-3). Bundan dolayıdır ki Türkiye, Batı ile olan ilişkilerini barış çerçevesinde en üst düzeyde tutmaya çalışacaktır. Bahsedilen batılılaşma çabasının daha çok sosyal ve toplumsal açıdan benimsendiği görülmektedir.

Diğer taraftan gerek Osmanlı'nın son dönemlerinde gerekse Cumhuriyet döneminde Sovyetler' in sıcak denizlere inme emelleri yüzünden yaşanan sıkıntılı ilişkiler ve güvenlik endişelerinden dolayı da Batı ile ilişkiler sıkı tutulmaya çalışılmıştır. Bu durum Türkiye'nin hem siyasi hem sosyal hem de ekonomik olarak Batı'dan etkilenmesine neden olmuştur. Batılılaşma hareketinin sonraki dönemlerde daha da belirginleştiği görülmüştür.

Diğer taraftan iki savaş arası dönemde Türkiye, Lozan Antlaşması'ndan sonraki mevcut durumu devam ettirmeye çalışmıştır. Bütün ülkelerle iyi ilişkiler kurma ve barış odaklı bir politika izlemesinin yanında sınır güvenliğini korumaya çalışmıştır. Olası tehditlere karşı önlemler almaya odaklanmış ve ittifaklarda bulunmuştur. İyi ilişkilerini sürdürmeye çalışan Türkiye'nin bu çabaları bazı noktalarda tıkanmış olsa da yapıcı tavrını olabildiğince devam ettirmiştir.

Bu süreçte Türkiye'nin İtalya ile anlaşmazlıkların sürdüğü görülmüştür. İtalya'nın Akdeniz'de yayılma politikası izlemesi Türkiye için endişe oluşturmuştur. Dolayısıyla 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmiş olması Türkiye'nin İngiltere ve Fransa gibi ülkelere yakınlaşmasına sebebiyet vermiştir (Eraslan, 2015: 5). İtalya'nın yanında Almanya'nın da yayılmacı politikalar izlemesi ve işgallerde bulunması üzerine Türkiye 1939 yılının başlarında İngiltere ile olan ilişkilerini

hızlandırmış ve akabinde 12 Mayıs 1939'da Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu yayınlanmıştır. İngiltere'nin yanında Fransa'yla da ilişkilerini sıkı tutmak isteyen Türkiye, Hatay Meselesinin çözümlenmesi üzerine benzer bir deklarasyon da Fransa ile yapmıştır (Özçelik, 2010: 255).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de vefatı üzerine hem iç politikada hem de dış politikada yeni bir sürecin içine girilmiştir. Milli Şef Dönemi olarak bilinen bu süreç, 11 Kasım 1938'de İnönü'nün Türkiye'nin ikinci cumhurbaşkanı olarak seçilmesiyle başlamış ve 1945 yılına kadar sürmüştür (Aydın ve Kapcı, 2018: 110-11). İsmet İnönü' nün cumhurbaşkanlığının ilk yıllarında başlayan İkinci Dünya Savaşı bu dönemin önemli dış politika ayağını oluşturmuştur.

2.1.1.2. İkinci Dünya Savaşı Yılları

Atatürk'ün ölümünden bir gün sonra 11 Kasım 1938'de Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü, bu döneme liderlik ederek Türkiye'nin dış politika çizgisinin belirlenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Savaş rüzgârlarının esmeye başladığı bu süreçte Türkiye'nin stratejik önemi dolayısıyla izlediği politika ve durduğu yer önem arz etmiştir. Bu çerçevede, İkinci Dünya Savaşı boyunca İsmet İnönü'nün liderliğinde yürütülen dış politika parametresi Türkiye'nin güvenliği açısından daha çok savaşa girmeme şeklinde olmuştur (İlyas ve Turan, 2012: 320-321).

İkinci Dünya Savaşı fiilen 1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgal etmesi ile başlamıştır (Sönmezoğlu, 2015: 395). Bu süreç ile birlikte Türkiye'yi çetrefilli ve bir hayli zor günler beklemektedir. Almanya'nın Sovyetler ile Saldırmazlık Anlaşması imzalamış olması ve savaşta İtalya'nın da Almanya yanında yer alması Türkiye'yi endişeye sürüklemiştir. Türkiye olası bir saldırıya karşı ilişkilerini sıkı tuttuğu Fransa ve İngiltere ile 19 Ekim 1939'da kendi güvenliğini sağlamak ve onların desteğini almak için bir ittifak anlaşması imzalamıştır. Çıkarları doğrultusunda tarafını belirleyen Türkiye savaşa fiilen katılmamak için elinden geleni yapmıştır (Özçelik, 2010: 255-256). Hem Avrupa'dan gelecek olan saldırı için müttefiklerinin desteğini garantilemiş hem de anlaşmanın bir gereği olarak Sovyetler ile savaşa girmeyeceği konusunda kendine güvence sağlamıştır. Bu anlaşmayı savaş

boyunca öne sürerek savaşa girmeme politikasını sürdürmüştür (Sander, 2014: 109). Diğer taraftan Almanya'yla de bağlarını tamamen koparmamıştır. Türkiye daha sonradan müttefiklerin bütün baskıları sonucunda uzun süre ilişkilerini sürdürdüğü Almanya ile bütün ilişkilerini koparmış, aynı zamanda Almanya ve Japonya'ya karşı savaş ilan etmiş olsa da fiilen savaşa hiç katılmamıştır (Eraslan, 2015: 5-7). Türkiye'nin bu tutumu müttefik olduğu devletler tarafından olumsuz karşılanmış ve savaş sonrasında Türkiye bir süre uluslararası arenada yalnız kalmıştır.

Görüldüğü üzere Türkiye **işgalden korunma ve savaşa girmeme** politikasının bir sonucu olarak savaş boyunca farklı stratejiler izlemiştir. Savaş esnasında olabildiğince ülke gruplaşmalarının içine dâhil olmak istememiştir. Çünkü olası bir gruplaşmanın kendini savaşın içine çekebileceğinden endişelenmiştir. Bunun yanında sınırlarını korumak, güvenliğini sağlamak ve dolayısıyla savaştan yara almadan çıkabilmek için daha çok ülkelerle karşılıklı saldırmazlık anlaşmaları imzalamıştır (Çomak, 2010: 116-117).

İkinci Dünya Savaşı sırasında bütün çevresinde yıkımlar ve savaşlar yaşanmasına rağmen Türkiye büyük bir ustalıkla ulusal çıkarını gözetmiş ve günü gününe planlar yaparak dengeyi sürdürmeye çalışmıştır. İnönü'nün bu süreçteki tutumu önemlidir (Oran, 2001: 398). Türkiye'nin bu süreçte tarafsız kaldığı söylenemez ancak tarafını çıkarları doğrultusunda ve savaşın gidişatına göre belirlemiştir.

2.1.2.Soğuk Savaş Yılları

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından dünya çok farklı bir çerçeveye bürünmüştür. Türkiye'nin savaş sırasında izlemiş olduğu savaşa girmeme politikası sonucunda müttefiklerinin uzaklaşmış olması Türkiye'yi yalnızlaştırmıştır. Savaş sonunda dünyada dengenin yeniden kurulması zaman almıştır. Dünya çok kutuplu sistemden iki kutuplu sisteme geçmiş ve dünyaya hâkim olan iki güç ABD ve Sovyetler olmuştur (Sönmezoğlu, 2006: 18-19).

Almanya savaştan önemli ölçüde yara almış ve güç ekseninde geri plana düşmüştür. Montrö Boğazlar sözleşmesinin değiştirilmesi konusunda Sovyetlerin

tehdidine maruz kalan Türkiye ise yüzünü Batı'ya çevirmiş, fakat savaş sonunda yaşanan güvensizlikten dolayı Batı'dan istediği yakınlığı bulamamıştır. Aynı zamanda Ortadoğu'da dengenin tamamen değişmesi ve bir güç boşluğunun söz konusu olması Türkiye'nin daha fazla tarafsızlık politikasını sürdüremeyeceğini göstermiştir (Bağcı, 2007: 129).

Soğuk Savaş rüzgârlarının estiği ilk yıllarda İnönü'nün liderlik ettiği Türkiye'nin dış politika amacı hem Sovyet tehdidini engellemek hem de Batı ile siyasi, stratejik ve ekonomik olarak iş birliğini geliştirebilmekti. Türkiye'de demokratikleşme çabalarıyla birlikte çok partili hayata geçilmesi üzerine iktidara gelen Demokrat Parti, İnönü hükümetine paralel bir Batıcı politika izlemiş ve komünizm tehdidine karşı Batı'yla bazı paktlar çerçevesinde iş birliği yapmıştır. Türkiye'nin yürütmüş olduğu bu politika Sovyet tehdidine mukabil bir güvence arayışı olmasının yanında iyi olmayan ekonomisine kaynak bulma gayretidir (Göktepe ve Seydi, 2015: 198).

Türkiye açısından 1945 ve 1946 yılları oldukça zor geçmiştir (Armaoğlu, 1999: 49). Boğazlar Meselesi ve Montrö Sözleşmesi'nin yeniden gündeme gelmesi Türkiye ile Sovyetler' in ilişkilerini etkileyen ve Türkiye'nin dış politikasına önemli ölçüde yön veren bir konudur. Boğazlarda deniz ve kara üsleri bulundurmak isteyen Rusya bu isteklerinin olumsuz karşılık bulması üzerine Türkiye'ye karşı bazı baskı politikaları izlemiştir. SSCB'nin Türkiye üzerinde baskı oluşturmasıyla beraber Türkiye İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşadığı yalnızlığının devam etmemesi için İngiltere ve Amerika'nın desteğini almaya çalışmıştır.

17 Temmuz -2 Ağustos 1945 tarihleri arasında üç büyük devlet başkanının katılımıyla yapılan Potsdam Konferansı'nda Sovyet tehditlerinin söz konusu olduğu Boğazlar Meselesi ele alınmış ve Montrö Sözleşmesinin hükümlerinin değiştirilebileceği fikrine varılmıştır. ABD'nin bu konferanstan sonra takınmış olduğu tutum daha çok boğazlardan gemilerin geçişi üzerine olmuştur. SSCB'nin isteklerine değinmeyerek Montrö Sözleşmesinin hükümlerinin yeniden düzenlenmesi üzerine girişimlerde bulunulmuştur. Bu durum Türkiye'yi fazlasıyla rahatsız etmiş, ancak diplomatik çabalar sürdürülmeye devam etmiştir (Sönmezoğlu, 2006: 34-35).

7 Ağustos 1946'da Sovyetler, Türkiye'ye bir nota vererek sözleşmenin kendi lehine olacak şekilde değiştirilmesini talep etmiştir. Türkiye bu nota karşısında ABD ve İngiltere'nin görüşlerini alma yoluna giderek, onlara Sovyet notası kapsamında yapılan değerlendirmeye göre hem ABD ve İngiltere'nin Boğazlar üzerinde söz söyleme hakkının ortadan kalkacağını hem de Türkiye'nin bağımsızlığının tehdit altına gireceğini bildirmiştir. Bu tutumla Türkiye büyük oranda ABD ve İngiltere'nin görüşünü değiştirmiş ve desteklerini sağlamıştır. 24 Eylül 1946'da Sovyetler tarafından yeniden nota gönderilmesi üzerine Peker Hükümeti boğazların ortak savunulamayacağını ve bunun Türkiye'nin egemenlik haklarına ters düştüğünü bildirmiştir. Bu nota üzerine ABD, Sovyetler' e karşı tepkisini göstermiş ve herhangi bir saldırı durumuna karşı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin devreye girmesi gerektiğini vurgulamıştır (Ülman ve Gönlübol, 1969: 219-223). Dolayısıyla ABD'nin desteğini alan Türkiye boğazlar konusunda ki net duruşunu korumuş ve Batı ile ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır.

ABD ve Sovyetler arasındaki anlaşmazlıklar ışığında tarihte Soğuk Savaş olarak bilinen sürecin içine girilmiştir. Komünizm tehdidi ve Sovyetlerin yayılmacı politikalarından dolayı bölgeye olan ilgisini artıran ABD aynı zamanda bölgede aktif bir siyaset izlemeye başlamıştır (Bağcı, 2007: 3-4).

Bu doğrultuda, Truman Doktrini çerçevesinde büyük bir kısmı Yunanistan'a olmak üzere Türkiye'yi de kapsayan askeri ve ekonomik yardım yapılmıştır. Bu durum Türkiye'nin dış politikasında değişikliklere yol açarken aynı zamanda Batı bloğunda konumlanması açısından önemli bir adım olmuştur (Gemuhluoğlu, 2003: 71).

Diğer bir adımı ise Marshall Planı oluşturmaktadır. Bu plan ile İkinci Dünya Savaşı'nda dara düşen Avrupa ekonomisine destek olmak ve yıkımı onarabilmek amaçlanmıştır. Fiilen savaşa girmemesine rağmen Türkiye'de bu yardımdan yararlanmak istemiştir. Türkiye'nin kalkınması açısından önemli bir destek olan bu yardım ile diğer taraftan da ABD'ye ekonomik bağımlılığını artırmıştır (Eraslan, 2015: 9-10).

Batı bloğunda kendini konumlandıran Türkiye bu süreçlerle birlikte önemli adımlar atmış ve gerek ekonomik gerekse SSCB tehdidine karşı güvenliğini

sağlamaya çalışmıştır. Bunlardan biri NATO'ya üye olma çabasıdır. 1949 yılında kurulan NATO'ya ilk aşamada üyeliğinin kabul edilmemesi üzerine Türkiye, ABD'nin de desteklediği Güney Kore ile birlikte Kuzey Kore'ye karşı savaşmak üzere birlik göndermiştir. Söz konusu karar çok önemlidir, çünkü Türkiye daha önce kendi sınırları dışında askeri harekâta katılmamıştır (Bağcı, 2007: 130). Bu radikal ve önemli adımın ardından istediğine ulaşmıştır. Komünizm etkisinin de yayılmasından endişe duyulması üzerine Yunanistan ve Türkiye 1952 yılında NATO'ya üye olarak kabul edilmişlerdir (Gemuhluoğlu, 2003: 83). NATO'ya katılması ile Türkiye ve ABD tarafından hızla silahlandırılmış, askeri üsler kurulmuştur (Eraslan, 2015: 10-12).

Türkiye bulunduğu konum itibariyle ABD için SSCB'ye karşı önemli stratejik bir yere sahipti. Aynı zamanda Türkiye SSCB'nin yayılmacı planlarına karşı bir bariyer olarak görülüyordu. Dolayısıyla Türkiye'nin NATO'ya üyeliği iç ve dış politikada önemli bir gündem oluşturmuştur.

Türkiye'nin SSCB ile soğuyan ilişkileri 1950'lerin sonlarına doğru ivme kazanmaya başlamıştır. Sovyetler, Türkiye'ye yönelik taleplerinden vazgeçtiğini bildirmiş ve yeni temaslar kurulmuştur.

Türkiye batıcılık anlayışı, Sovyetler' in Boğazlar konusundaki baskıları ve güvenlik endişelerinden dolayı Soğuk Savaş'ta 1960'lı yıllara kadar Batı bloğunda yer almıştır. 1960'lı yıllar ile birlikte Türkiye'nin SSCB'ye karşı tavrı değişmeye başlamıştır. Adnan Menderes hükümeti ekonomik anlamda sıkıntıları aşabilmek adına Sovyetler ile yakınlaşmaya başlamıştır. O zamana kadar ABD ile sürdürülen siyasal, stratejik ve ekonomik ilişkiler, Türkiye'nin ekonomik taleplerini ABD'nin daha fazla karşılamayacağını bildirmesi ve Johnson Mektubu[1] gibi faktörler ile birlikte yeni bir görünüm kazanmıştır. Dolayısıyla bu durum yeni çok boyutlu bir politika planını ve SSCB ile yakınlaşmayı gerektirmiştir (Okman, 2010: 33-35). Aynı zamanda Türkiye, Savaş boyunca sahip olduğu stratejik konumunu önemli ölçüde dış politika aracı olarak kullanmıştır.

[1] Johnson mektubu; Kıbrıs'ta Rum kesiminin Türklere karşı uygulamış oldukları soykırım karşısında 2 Haziran 1964'te Türk hükümetinin Kıbrıs'a çıkartma yapma kararı alması üzerine ABD başbakanı Lyndon Baines Jonhson'ın Türkiye'ye gönderdiği ihtar nitelikli mektup.

Diğer taraftan, "Kıbrıs Meselesi" Türkiye'nin dış politika gündemini 1955'lerden başlayarak ciddi anlamda meşgul etmiştir. Türkiye ve Yunanistan arasında Kıbrıs Meselesi'nin yaşanması ABD ile Türkiye'nin arasında soğuk rüzgârların esmesine sebep olmuştur (Uçarol, 2013: 1046-1050). Bu meseleye ilişkin ABD tarafından 1964'te gönderilen Johnson Mektubu'yla birlikte olası bir müdahale durumuna karşılık Türkiye'ye yönelik ağır ithamlarda bulunulmuştur (Aydın ve Taşkın, 2017:126-127). Bu durum Türkiye tarafında rahatsızlık uyandırmış ve dış politikasını yeniden şekillendirme ihtiyacı duymuştur. Genel olarak blok bazlı konumlanmayı tercih eden Türkiye'de Kıbrıs Sorunu'nun tırmanmasıyla birlikte dış politikasında kendine alternatifler düşünmeye başlamıştır (Gökçay, 2012: 74).

Johnson Mektubu'ndan sonra Batı bloğu dışındaki ülkelerle ilişkilerini geliştirmeye çalışan Türkiye'ye karşı SSCB tarafından ilgi artmış ve üst düzey görüşmeler yapılmaya başlanmıştır. SSCB bunun yanında Türkiye'yi stratejik öneminden dolayı kendine yakınlaştırma çabalarının içerisine girmiş ve bunun sonucu olarak ekonomik yatırımlar ve yardımlarla desteklemeye çalışmıştır. Ekonomik yardımlara ek olarak SSCB'den teknik destek de sağlanmıştır. Bu yakınlaşma Kıbrıs Barış Harekâtı'nda ABD'nin yaptırımlarıyla birlikte daha da katlanmıştır. Ancak Türkiye hiçbir zaman ABD'ye karşı net bir cephe almamıştır. Batı ile ilişkiler Soğuk Savaş süresince güvenlik odaklı olmuştur.

1980'lere doğru Türkiye açısından iç ve dış nedenlerden kaynaklı olarak önemli değişimler yaşanmıştır. Gerek 1979 yılının Aralık ayında SSCB'nin Afganistan'ı işgal etmesi gerekse İran İslam devrimiyle birlikte bölgesel olarak dengelerin değişmeye başlaması hem Türkiye açısından hem de ABD açısından tehdit unsuru olarak algılanmıştır. Bu sırada Türkiye'de anarşi ve terörün yükselmesinin de sebebi olarak SSCB'nin görülmesi üzerine Türkiye'de güvenliğin sağlanması kritik önem arz etmiştir. Böyle bir ortamda ordunun harekete geçmesinin kaçınılmaz olduğu düşünülmüştür. Dolayısıyla 12 Eylül 1980 tarihinde ordunun fiilen yönetime el koyması ile Türkiye açısından yeni bir dönemin kapısı aralanmıştır. Turgut Özal'ın demokratik seçimlerle 1983 yılının Aralık ayında başbakan seçilmesiyle birlikte askeri yönetim son bulmuş ve sivil yönetime geçilmiştir (Akgün, 2017: 526-532). Türkiye'nin dış politika görünümü Özal'ın

bireysel rolüyle geçmiş dönemlere nazaran çok daha iyi bir hal almıştır. Bu süreçten itibaren Türkiye çok yönlü politikasını aktif ve tutarlılıkla sürdürmüştür.

2.2.TURGUT ÖZAL DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASININ ÖZELLİKLERİ

Soğuk savaşın sonlarına doğru gelindiği sıralarda yeni bir dünya düzenine doğru gidilen ve ABD'nin elinin hayli güçlü olduğu bir dönemde iktidara gelen Turgut Özal dış politikasını şekillendirirken oldukça stratejik davranmıştır. Türkiye'nin mevcut dış politika tabularını yıkarak yeni bir çerçeve inşa etmeye çalışmıştır. Dış politikada en etkili olduğu dönem Cumhurbaşkanlığı dönemidir.

Genel hatlarıyla incelendiğinde Turgut Özal, Türkiye'nin iç sıkıntıları ile yaşamış olduğu gerek ekonomik yıpranmışlıklarını gerekse uluslararası arenadaki imajını düzeltme ve devletin toparlanması adına bütün problemlerden arınmış aktif bir dış politika inşa etmeye çalışmıştır. Bunu yaparken kontrollü riskler alınmış ve küçük fırsatlarla dış politikayı meşgul eden büyük meselelere çözümler aranmıştır.

Yenilikçi olarak adlandırabileceğimiz bu dönemde Özal'ın çok yönlü ve pratik kişiliği dış politikasını icra ederken oldukça etkili olmuştur. Türkiye yalnızca Batı'da değil aynı zamanda İslam dünyasında da aktif politikalar izlemeye başlamıştır. Ortadoğu ve komşular ile diğer dönemlere nazaran daha yakın ve iyi ilişkiler kurulmuş, aynı zamanda Atatürk'ün "*yurtta sulh cihanda sulh"* ideolojisine sadık kalınmıştır (A.Bozer, 2015: 12) . Türkiye'nin jeo-politik ve jeo-stratejik konumunun avantajını kullanarak doğulu ve batılı kimliğini bağdaştırma yoluna gidilmiştir.

Özal'ın dış politika önceliği ekonomi üzerine olmuştur. Benimsenen serbest piyasa ekonomisi ile dışa açılma hedeflenmiştir. Ekonominin gelişmesiyle birlikte diplomatik ilişkilerinde gelişeceği ve bunun sonucu olarak kültürel ve sosyal ilişkilerin üst düzeye çıkacağı düşüncesi hâkimdir. Dolayısıyla ekonomik alanda ve savunma alanında dünyaya açılma tercihinde bulunulmuştur. Zira bu tercih savunma sanayisinin gelişmesinde etkili ve önemli bir karar olmuştur. Bu çerçevede Savunma Sanayi Müsteşarlığı kurulmuştur (A.Coşkun, 2015: 25). Ekonomik kalkınmayı ve

gelişmeyi sağlayarak Türkiye'nin en gelişmiş ülkeler arasında yer alması hedeflenmiştir.

Özal, karakteristik olarak yumuşak huylu ve çok uzlaşmacı yapıya sahiptir. Bu karakterini dış politikasına da yansıtmıştır. Bunun yanında oldukça rasyonel ve cesur bir dış politika izlemiş, Türkiye'nin yaşamış olduğu olumsuzlukları hoşgörü ve tolerans ile aşma yoluna gitmiştir.

Cesur ve etkin bir dış politika sürdürebilmesinin önünde bürokrasinin engel teşkil ettiğini düşünüyordu. Bu yüzden kurumsal olarak yeni düzenlemelere girmeyi uygun görmüştür. Ve gerektiği durumlarda Özal hızlı bir şekilde karar alabilmek adına devlet bürokrasisinin yapısında değişikliklere gitmiştir (Gürbey, 2010: 89).

Anarşik bir dünyada devlet kendi çıkarlarını kendisi gözetmeli ve kendi güvenliğini kendisi sağlamalıdır, bu da güç ile mümkün olmaktadır. Realizmin temeline uygun olarak, Türkiye'nin içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulabilmesi için öncelikli olarak güçlü devletlerin yanında yer almak gerekmekteydi. Aynı zamanda ülkeyi stratejik anlamda iyileştirici iş birlikleri ve örgütsel faaliyetlerin içine çekmek gerekmekteydi. Böylelikle, oluşmaya başlayan yenidünya düzeninde söz sahibi olunacaktı ve ülkenin konumu güçlendirilecekti.

2.2.1. Aktif ve Çok Yönlü Dış Politika Anlayışı

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren siyasi karakterlere bakıldığında Atatürk'ten sonra en aktif dış politika eğiliminin ANAP'lı lider Turgut Özal zamanında olduğu görülmektedir. Bunda karakteristik özelliğinin veya Türkiye'nin gelişmiş ülke konumuna gelmesi adına reformist özelliklerinin payı büyüktür. Bu yenilikçi ve pragmatik yaklaşımla beraber çok yönlü, iyi ilişkilere ve ekonomik iş birliğine dayalı bir dış politika izlenmiştir.

Turgut Özal gerek başbakanlık döneminde gerek cumhurbaşkanlığı dönemi süresince alışılmışın dışına çıkarak, Türk siyasal tarihinde önemli ölçüde iz bırakmış liderlerinden olmuştur. Özal'ın en çok konu olan ve tartışılan yönlerinden biri şüphesiz dış politika uygulamalarıdır. Özal'ın dış politika düşüncesinde ve

uygulamalarında hızlı netice alma, aktif rol oynama, pratik çözümler bulma gibi şahsına has liderlik nitelikleri öne çıkmaktadır (Dündar, 2016: 2)

Türkiye'nin bu zamana kadar sürdürmüş olduğu statükocu tavrı ülkenin yerinde saymasına hatta zaman zaman büyük olumsuzlukların içine düşmesine sebep olmuştur. Aktif ve çok yönlü bir dış politika ülkeyi bu olumsuzluklardan kurtarıp gelişmişlik düzeyinin artmasına olanak sağlayacaktı. Dolayısıyla ilk hedef, başta küresel ve bölgesel güçler olmak üzere tüm dünya devletleriyle iş birliğini geliştirmek olmuştur. Bu amaç doğrultusunda ekonomiye çok önem verilmiştir. Ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinin siyasi ilişkilerinde gelişmesine pozitif yönde önemli katkılarının olacağı düşünülmüştür.

Ticari ilişkilerin gelişmesi ve ekonomik kalkınmanın sağlanması için izlenecek politikalardan biri de doğu ve batı arasında bir denge politikası izleyip çok yönlü çıkar sağlamaktı. Bundan dolayı uluslararası arenadaki gelişmeler ile yakından ilgilenilmiştir.

Turgut Özal'ın aktif politikaları pragmatik bir çizgide sürdürülmüştür. Birçok projede yer alması, birçoğunu da hayata geçirmesi itibariyle ve cesur dış politika adımlarıyla birlikte bu pragmatik çizgisini desteklemiştir. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi, Barış Suyu Projesi, AT' ye tam üyelik başvurusu, Yunanistan'a karşı tek taraflı vizelerin kaldırılması gibi hamleler ve kurulan münasebetler bu açıdan önemlidir.

Geleneksel Türk dış politikasına bakıldığında Batıcılık unsurunun daha çok öne çıktığı ve Türkiye'nin Doğulu kimliğinin arka plana atıldığı görülmektedir. Özal dönemi dış politika anlayışında ise hem Batılı devletlerle hem de komşu devletler ve İslam ülkeleriyle iş birliğine gitmeyi hedef alan bir yol izlenmiştir. Batı'ya açılmak için Avrupa Topluluğu (AT), Batı Avrupa Birliği (BAB) ile Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) gibi oluşumlarla ilişkilerin en iyi düzeyde olması hedeflenmiştir. Özal, güçlü bir Türkiye için Batı ile ilişkilerin iyi yürütülmesi gerektiğine inanıyordu. Nitekim Özal'ın yürütmüş olduğu dış politika, Batı tarafında da olumlu yorumlanmıştır (Daban, 2017: 86). Bu çok yönlü çok taraflı dış politika 1964 sonrasında Türk dış politikasında belirleyici bir terminoloji olmuştur. Özal serbest piyasa ekonomi modelini dış politikaya da uygulamış ve her ülke ile liberal

zeminde önkoşulsuz ticaretin geliştirilmesini istemiştir. Bu ekonomi öncelikli dış politika olarak ifade edilmiş ve siyaset ekonominin gölgesinde kaldığı yorumları yapılmıştır.

Avrupa Topluluğu'na Özal çok önem vermekteydi. AT' ye üye olabilmek için gerekli bütün adımları atmaya hazırlanmıştır. Fakat 1980 darbesiyle birlikte AT, Türkiye'ye karşı olumsuz bir tutum takınmıştır. Aynı zamanda insan hakları ve demokrasi konularını sürekli öne sürmüştür. Ancak 1983 yılında Türkiye'de demokratik sürecin oluşmaya başlamasıyla beraber yeni bir sürece girilmiştir. Bu süreç içerisinde Nisan 1987 tarihinde AT' ye tam üyelik başvurusunda bulunulmuştur (Gürbey, 2010: 98-99).

Avrupa Topluluğu, bir taraftan batılılaşmanın ayağı olarak görülürken diğer taraftan ülkenin kalkınması açısından önemli görülmüştür. Avrupa hususunda Türkiye'nin jeo-stratejik vaziyeti, önemli ölçüde ekonomik potansiyeli ve Avrupa ile Asya arasında köprü vazifesi dolayısıyla Avrupa içinde fırsatlar oluşturması ve yeni pazarlara açılabilme olanağını getirdiğini bir ikna faktörü olarak kullanmıştır (Güner, 2000: 123-124).

Aynı şekilde Türkiye açısından bakıldığında, ülkenin ihracatı önemli ölçüde ABD ve AT ülkelerine yönelikti. Türkiye'yi dışa açma arzusu AT ile entegrasyonu zorunlu kılıyordu (Toperi, 2015: 135). Ancak Özal da AT' ye tam üyeliğin söz konusu olmasının zor olduğunun bilincindeydi. Yine de Türkiye'nin güçlü bir ekonomik birliğe katılması gerektiğini düşünmekteydi (Keçeciler, 2014: 153). Dolayısıyla bu ideoloji Özal'ı Avrupa Topluluğu'na tam üyelik başvurusu yapma kararını almaya götürmüştür.

Türkiye'nin AT' ye üyeliği konusunda karşılaştığı en önemli engellerden biri kendi iç politikasında yaşadığı problemler olmuştur. Diğer bir problem teşkil eden konu ise Yunanistan'dır. Tam üyelik hususunda Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı sorunların aşılması için bu dönemde özel bir çaba söz konusu olmuştur.

Avrupa Topluluğu'na tam üye olabilmek adına yaşanan zorlukları aşmak için ABD'nin de içinde bulunduğu bütün büyük ve güçlü devletlerin desteğini almak

gerektiğine inanılıyordu. Bu açıdan Washington hükümeti ile olan yakın ilişkiler avantaja çevrilmeye çalışılmıştır.

Özal dönemi Türk dış politikasında Batı ile ilişkilerin en önemli ayağını ABD oluşturmuştur. ABD'nin bu denli ehemmiyete sahip olmasının nedeni; uluslararası arenadaki gücünün bilincinde olunması ve Türkiye'nin ilerlemesinde ABD'nin ekonomik, teknolojik ve askeri gelişmişliklerinden yararlanma arzusudur. Diğer bir önemli neden ise Kıbrıs ve Ermeni sorunlarıdır. ABD'de bulunan Ermeni lobisinin faaliyetlerine karşı Bush hükümeti ile iyi ilişkiler içinde olma hedeflenmiştir. 1980'lerin ikinci yarısından itibaren Soğuk Savaş tesirinin ortadan kalkması, Türkiye'nin ehemmiyetinin ABD açısından azalmış olması yardım koşullarının da güçleşmesine neden olmuştur (Diri, 2018: 59-61). Dolayısıyla Turgut Özal ABD'ye yönelik politikasında değişikliklere gitmiş ve yardımdan ziyade ticaret düşüncesiyle ekonomik ilişkileri ilerletmeye çalışmıştır. Yani "daha fazla yardım" değil, "daha fazla ticaret" politikasına yönelim yaşanmıştır (İhsanoğlu, 2015: 56). Bu çaba sonuç vermiş; iki ülke arasındaki özel sektör yatırımları ve ticari faaliyetler artmış ve Türkiye'nin önü daha çok açılmıştır.

Avrupa Topluluğu'na tam üyelik için Türkiye açısından en büyük engel Yunan vetosu olmuştur. Kıbrıs Sorunu sürekli olarak Türkiye'nin karşısına çıkmaktaydı. Hızlı bir şekilde dışa açılmaya çalışan Türkiye'nin uluslararası arenadaki topluluk ve bütünleşmelerden uzak kalmaması gerekmekteydi. Bu yüzden Yunanistan ile olan münasebetlerin geliştirilmesi gerekmekte ve Türkiye'nin AT' ye tam üyeliğinin önündeki engelin en önemli nedenini ortadan kaldırmak istenmekteydi. Ancak işler Türkiye'nin istediği gibi gitmemiş ve Kıbrıs Sorunu'ndan dolayı Yunanistan ile bir türlü uzlaşı sağlanamamıştır. 1974 yılında yapılan Barış Harekâtı'ndan bu yana taşlar yerinde duruyordu. Özal bu sorunun üzerine giderek halletmek istemiştir. Uygun uluslararası ortamı avantaja çevirerek değerlendirmeye çalışmış ve bu doğrultuda Dörtlü Konferans fikrini öne sürmüştür. Bu fikir gerçekten iyi değerlendirilirse uzun vadede Türkiye açısından fırsat yaratabilirdi. Buna binaen düzenlenmiş olan ve Temmuz 1991'de İstanbul'da Başkan Bush'la birlikte yapılan toplantıda mevzu tam da Özal'ın istediği gibi kararlaştırılmak üzereyken Başbakan Mesut Yılmaz' ın müdahale etmesiyle konferans sekteye uğramıştır (Güner, 2000: 72-73).

Türkiye'nin önüne çıkan engellere rağmen Avrupa'nın asla ihmal edilmemesinin gerekli olduğu düşünülmüştür. Ancak bunun yanında Özal, Türkiye'nin başka büyük fırsat ve alternatiflerinin de olduğunu ve bunların değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu çerçevede Asya ülkelerinin ehemmiyeti öne çıkmaktadır. Dolayısıyla Asya ülkelerine yeterince önem verilmediği ileri sürülmüş ve her çeşit temasın arttırılarak ilişkilerin seyrinin daha iyiye götürülmesi gerektiği düşülmüştür.

Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkaslar oldukça iyi fırsatlar sunmaktaydı. Bu yüzden o bölgeye ağırlık verilmeliydi. Ticari iş birliği ve iyi ilişkiler kurma amacıyla oluşturulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi bu minvalde oluşturulan bir çalışmanın somut örneğidir. Devamlı dostlukların bu tarz ticari faaliyet ve alt yapı plasmanlarıyla sağlanabileceğine inanılıyordu (Güner, 2000: 70).

Soğuk Savaş sırasında, Türkiye'nin SSCB bünyesinde bulunan federe devletlere yönelik bir politikası söz konusu olmamıştır. Hatta bu süreçte Türkiye, söz konusu olan Ermenistan ve Azerbaycan sorunlarını SSCB'nin iç meselesi olarak değerlendirmiş ve herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Fakat 1990'lı yıllarda SSCB'nin yıkılıp bütün federelerin bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte Türkiye'nin bu bölgelere yönelik Soğuk Savaş dönemindeki politikası değişmiştir. Turgut Özal, 1990'larda uluslararası arenadaki değişim ve dönüşümleri fırsat bilerek Türkiye'nin dini ve etnik bağları üzerinden bu devletlerle ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Turgut Özal'a göre söz konusu durum Orta Asya, Balkanlar ve Kafkasya ile ilişkileri iyileştirmek adına tarihi bir olanaktı (Diri, 2018: 77). Özal, Azerbaycan ve Kazakistan'a ziyaret düzenlemiş, Moskova'nın devletlerin bağımsızlıklarına müdahale etmemesi ile birlikte bu devletleri tanıyan ilk ülke olmuştur (Ekici, 2018: 155).

Diğer taraftan, İslam devletleri kültürel ve dini konularda ortak değerlere sahip olmamız nedeniyle kardeş olarak görülmüştür. Özal, İslam inancı ile Batı değerlerini bağdaştırmaya çalışmıştır. Aynı zamanda İslam devletleriyle ilişkilerinin iyi olmasının Türkiye'nin ağırlığını artıracağını ve dolayısıyla Batı nezdinde de itibarın artacağını düşünmüştür. 15 Aralık 1984 tarihinde yapmış olduğu basın toplantısında bu konuya ilişkin; "Türkiye İslam âlemi içinde layık olduğu mevkii

bulduğu ölçüde Batı'da ve dünyanın her köşesinde itibar ve ağırlığı artan bir ülke haline gelecektir" sözlerini dile getirmiştir (Cumhuriyet Arşivi, 1984: 7). Özal, AT'yi örnek alarak bölgesel ve ekonomik iş birliği amacıyla Ortadoğu'da bir projenin yapılması gerektiğini düşünmüştür. Buna binaen projeler yoluyla devletlerarası iş birliğinin ve İslam Ortak Pazarı'nı oluşturmanın gerekliliğini vurgulamıştır. Bu çerçevede, GAP ve Barış Suyu Projesi önem teşkil etmektedir (Ekici, 2018: 186).

2.2.2. Reformist ve Yenilikçi Yaklaşım

Türkiye'nin temel ekonomik yapısını geliştirme ve dış politika yapısını değiştirme arzusu Özal'ın reformist yaklaşımına ışık tutmaktadır. Hemen hemen her konuda işin derinine inip olabildiğince köklü değişimler düşünmüştür.

Turgut Özal dönemi olarak nitelendirdiğimiz on senelik süreçte Türkiye ekonomik ve politik açıdan uluslararası alanda önemli noktalara ulaşmıştır. Bu süreçte dış politikada sosyal, siyasal ve ekonomik olarak dönüşümler gerçekleştirmek için çabalanmıştır (Daban, 2017: 86).

Türkiye'nin gelişmiş ülkeler arasında yer alması amacıyla bilgi çağına geçilmesi, değişimin simgesi anlamına gelmekteydi. Özal evlere ve okullara bilgisayarların girmesini istiyordu. Bu ilgi Özal'da Amerika'da yaşadığı dönemde başlamıştır (Güner, 2000: 32-34). Özal'ın yenilikçi yapısından ötürü hedefleri arasında Amerika'daki eğitim sistemi ve ileri teknolojiyi ülkemizde de gerçekleştirme arzusu yer almaktaydı (Güner, 2000: 68-69). Böylece toplumsal anlamda da eğitim seviyesi ve gelişmişlik düzeyi artacak, bu da Türkiye'ye diğer ülkelerle rekabet edebilme imkânı sağlayacaktı.

Bu dönemde dış politikada, komşu ülkeler başta olmak üzere tüm devletlerle yaşanılan sorunlar çatışma yöntemiyle değil, ekonomik iş birliği boyutunda barışçıl yöntemle çözümlenmesi gerektiği savunulmuştur. Türkiye özellikle komşu ülkeler ile olan problemlerin çözümünde uzlaşmacı bir dış politika izlemiştir. Nitekim Yunanistan'da iktidara gelen Sosyalist PASOK Hükümeti, Türkiye'nin kendilerine yönelik önemli bir tehdit unsuru oluşturduğunu öne süren bir savunma doktrini hazırlamıştır. Söz konusu doktrin Yunanistan'da, Türkiye'ye karşı büyük bir tepki

oluşmasına sebep olmuştur. Bu doktrine karşı Özal hükümeti, 1984 yılında Yunanlılara yönelik vize uygulamasını tek taraflı bir biçimde kaldırarak daha barışçıl ve uzlaşmacı bir biçimde karşılık vermiştir. Özal'ın Yunanistan'a yönelik atmış olduğu adım hem muhalefet kanadında hem de kendi partisi içinde tepkiye yol açmış olsa da bu fikri icra etmekten çekinmemiştir (Daban, 2017: 87).

Özal'ın Yunanistan'a karşı izlemiş olduğu politikalar hem ekonomiye hem de yenilikçi düşüncelerine dayanmaktadır. Özal, Yunanlıların Türkiye'yi ziyaret etmelerinin ekonomik manada büyük bir gelir kaynağı olacağını düşünmüş ve düşündüğü gibi de olmuştur. Daha önceden böyle bir adımın iki ülke arasında atılmamış olması bir farklılık oluşturmuştur. Bu hareket aynı zamanda Yunanistan'a karşı olumlu bir adım niteliğine sahiptir. Böyle bir adımın iki ülke arasında bir bağ oluşturacağına inanılmıştır. Özal, iki ülke arasında yaşanılan problemlerin vatandaşlar üzerinde etki etmesini istememiştir. Bu anlayış yalnızca Yunan vatandaşlarına karşı değil, diğer komşu ülkelere karşı da yürütülmüştür.

Özal'ın barışçıl tutumu Davos Zirvesi'nde iki ülkeyi bir araya getirmiştir. Türkiye ve Yunanistan var olan problemlerin şiddet ve tehdit unsuru olmayacağı konusunda bir anlaşmaya varabilmişlerdir. Bu şekilde iki ülke arasında gerginliğe neden olacak söylemlerden kaçınılmaya çalışılmıştır (Daban, 2017: 87). Türkiye açısından bu yakınlaşma büyük ehemmiyete sahip olmuştur.

Bu döneme etki eden diğer önemli meseleler İsrail ve Filistin konusu olmuştur. 1988 yılında kurulan bağımsız Filistin Devleti'ni ilk tanıyan NATO üyesi devlet Türkiye olmuştur. Bunun yanında pragmatik lider Özal'ın İsrail'e karşı yürüttüğü politikasına bakıldığında ise düşmanca bir tutum sergilemediği görülmektedir. Özal, her fırsatta İsrail'in işgal etmiş olduğu topraklardan çekilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Ancak İsrail ve Filistin'e karşı ülkeyi olabildiğince eşit mesafede konumlandırmıştır. 1991 yılında iki ülkeyle de ilişkilerini büyükelçilik seviyesine çıkarmıştır (Şıvgın, 2015: 101). Bu kararı Arap ülkeleri tarafından eleştirilse de Özal, İsrail ile ilişkilerin geliştirilmesinin Arapların lehine olduğu ve bölgesel barışın sağlanması açısından İsrail'in önemli bir unsur olduğunu vurgulamıştır (Kandemir, 2015: 204). Bu konuyla ilgili olarak Dışişleri Bakanı Vahit

Halefoğlu 1984 yılında Al-Ahd Dergisi'ne vermiş olduğu mülakatta şunları söylemiştir (Dışişleri Bakanlığı Belleten (c), 1984: 109):

> *"Dış politika romantik ya da duygusal esaslara değil, fakat gerçeklere ve çıkarlara dayanmak zorundadır. Türkiye, İsrail'i tanırken, böylelikle bu ülkenin bölgede itidalli ve dikkatli bir politika izlemesi hususunda onu etkileyebileceği gerekli uyarılarda bulunabileceği düşüncesi ile hareket etmiştir."*

2.2.3. Ekonomi Odaklı Dış Politika Yaklaşımı

Türkiye'de 1961'den 1979 yılına kadar olan dönemde ithal ikameci ekonomi modeli benimsenmişti. Fakat bu model 1974'te yaşanan birinci petrol krizi ve 1979'da yaşanan ikinci krizle birlikte sürdürülemez hale gelmiştir. Uluslararası rekabet beklenilen düzeye ulaşamamış ve dış borçlanma artmıştır (Bahçe ve Eres, 2014: 50). Türkiye'nin ekonomik olarak çıkmaza sürüklenmesi üzerine 24 Ocak Kararları uygulamaya konularak yeni ekonomi politikası benimsenmiştir. Özal bu kararların alınmasında önemli bir yere sahiptir.

Özal, 24 Ocak Kararları ile ilgili olarak şu sözleri sarf etmiştir (Özal, 1984):

> *"Ekonomi tarihimizde "24 Ocak Kararları" diye adlandırılan, bugün bir bakıma dünya literatürüne de bu bakımdan geçmiş olan bu kararlar, kötüye gidişi durdurmak, Türkiye'mizi yeni bir kalkınma hamlesini başlatabilmek için hazırlanmış kararlardır."*

Özal'ın revizyonist hamleleri Türkiye'de ve dış politikada köklü değişimlere neden olmuştur. Özal'ın bilgi ve tecrübesi bağlamında ekonomik alt yapısının ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlarda çalışma geçmişine sahip olmasının bu hamleler açısından önemi büyüktür (E. Mortımer, 2015: 48). Ekonomi politikası liberal anlayış ölçeklidir. Bu anlayış çerçevesinde serbest ticaret ekonomisini benimseyerek popülist bir tavır sergilemiştir.

1983 ve 1987 yılları arasında ekonomik faaliyetlerde çok hızlı değişim ve gelişimler yaşanmıştır. İhracatta yaşanan gelişmelerle yüz elli yıldır halledilemeyen

döviz darboğazı çözülmüş ve ihracatta ürün çeşitliliği sağlanmıştır. Eskiden olduğu gibi üzüm, fındık, incir gibi tarım ürünleriyle sınırlı kalmamıştır ve sanayi ürünleri ihracatın büyük bir yüzdeliğini oluşturmuştur (Güner, 2000: 39-40).

Bunların yanında Türkiye'nin çok hızlı bir şekilde dışarıya açıldığı görülmüştür (A.Coşkun, 2015: 24). Dışarıya açılmasının sebebi ise Özal'ın dünya ticari pazarının nasıl işlediğini deneyimleri çerçevesinde çok iyi bilmesidir (A.Mango, 2015: 32).

Özal'ın dış politikasına bakıldığında temel önceliğinin ekonomik ve savunma odaklı olduğu görülmektedir. Bunun sebebi, ekonominin gelişmesiyle birlikte ülkenin her açıdan refaha ereceği düşüncesidir (Gürbey, 2010: 85-86). Güçlü bir ekonomi siyasi, sosyo-kültürel ve diplomatik alanda önemli pozitif değişikliklere yol açacaktır (A.Coşkun, 2015: 25). Aynı zamanda siyaset ve ticareti kombine etmiştir. Buna örnek olarak bir uçak dolusu iş adamını yurt dışına giderken götürmüştür. Dolayısıyla siyasetin ticarete yardımcı olacağı düşüncesi hâkim olmuştur (A.Bozer, 2015: 13).

O dönemin Cumhurbaşkanı Başdanışmanı ve aynı zamanda Özel Kalem Müdürü olan Engin Güner'in (2000) "*Özallı Yıllarım"* adlı kitabından aktardığı üzere; ekonomik faaliyetler belirlenirken çok titiz çalışmalar yürütmüş olan Özal, düzenli olarak her ay brifing toplantıları yapmıştır. Bu toplantılar başbakanın da içinde bulunduğu büyük bir heyetle düzenlenmiştir. Özal toplantılarla bir analiz yaparak izlemesi gereken politikayı büyük ölçüde bu çerçevede belirlemiştir.

Özal Türkiye'nin gelişmiş ülkeler arasında yer almasını hedeflemiştir. Gelişmiş ülke olabilmek için, güçlü ekonomilere sahip olan ülkelerle rekabet edebilecek güce sahip olmak gerektiği, bunun da yolunun serbest piyasa ekonomisinin uygulanmasından geçtiği düşünülmüştür. Özal yalnızca Türkiye'de değil, gelişmiş ülkelere de serbest piyasa ekonomisini uygulamaları için tavsiyelerde bulunmuştur. Moskova ziyaretinde bunu Gorbaçov'a uzun uzun anlatmıştır (Güner, 2000: 142). Serbest piyasa ekonomisi demokrasiyle bağdaştırılmış ve bu ikilinin birbirini tamamladığı düşünülmüştür. Bir dönüm noktası olarak kabul edilen bu uygulama ülkeyi dünya ekonomisine açmış ve bunun sonucu olarak aktif ve çok yönlü bir dış politika benimsenmiştir.

Soğuk Savaş'ta sona doğru yaklaşılırken Özal, Washington hükümetinin bu yarıştan galip geleceğinin farkındaydı. Sonunda ABD bir dünya gücü olacaktı. Uluslararası konjonktürde ABD'yi dengeleyici güç olarak AT, Çin ve Japonya seçenekleri vardı. Bu doğrultuda Özal, devletlerarası serbest ticaret sisteminin, yeni bölgesel ticaret alanları ve iş birliği bölgeleri oluşturacağı düşüncesindeydi. Orta Asya, Yakın Doğu ve Balkanlar Türkiye'ye ekonomik olarak yeni olanaklar sağlayabilirdi. Bu yüzden bölgeye yönelik politikaların güçlendirilmesi ve akıllıca davranılması gerektiği vurgulanmaktaydı. Bu bağlamda Türkiye kendine önemli sorumluluklar yüklüyordu. Bölgelerde barışın sağlanması ve bir ekonomik iş birliği bağının oluşturulması Türkiye'nin ekonomisinin dönüştürülmesinde gereklilik arz etmekteydi (Gürbey, 2010: 83-86). Ekonomik iş birliğinin sağlanmasının devletlerarasında yaşanan sorunları asgariye indireceğine inanılıyordu.

ABD ile Türkiye arasındaki ilişkilerin daha çok realist paradigma çerçevesinde oluşturulduğu görülmektedir. İran-Irak Savaşı'nın başladığı dönemde ABD başkanı olan Ronald Reagan'ın başta Sovyetler Birliği olmak üzere doğu bloğu ve Ortadoğu'da ABD için tehdit gördüğü ülkelere yönelik siyaseti "hard power" etrafında şekillenmiştir. Bu politika siyasi çevreler tarafından Soğuk Savaş'ın yeniden başlaması olarak yorumlanmıştır. Bu dönemde Özal'ın Reagan ile kurduğu ilişkiler ve ülkenin gücünün artırılması için ekonomi odaklı dış politikası ancak realist paradigma ile izah edilebilir politikadır.

Dünyada yeni oluşumların söz konusu olması üzerine Özal, Türkiye'nin de bu oluşumlarda söz sahibi olabilmesi ve uluslararası politikalardan ekarte olmaması için statükocu yaklaşımı terk edip yeni imkânlardan faydalanmak adına aktif bir dış politika izlenmesi ve cesur olunması gerektiği düşüncesindeydi. Dış politikada cesaretli davranırken aynı zamanda rasyonel kararlar almak ve olası tehlikeleri hesaba katarak ilerlemek hem istenilen çıkarların sağlanacağı bir imkân sunacakken hem de olumsuz sonuçları ve hata riskini asgariye indirecekti. Bundan dolayı Özal ekonomik odaklı dış politikasında oldukça cesur kararlar almıştır. Bu ekonomik politikalar devletlerin güç elde etme unsurlarından birisi olan ekonomik olarak güçlü olma amacıyla örtüşmektedir.

Bölgesel sorunların çözülebilmesi adına oluşturulan *Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi* ile hem Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin hem de Karadeniz'e kıyısı olmamasına rağmen bölgesel olarak önemi bulunan devletlerin de dâhil edilmesiyle ekonomik işbirlikleri amaçlanmıştır (Güner, 2000: 124-126). Projenin fikir babası olan Özal'ın gerçekten bu işe gönül koyduğu yakın çevresi tarafından sıkça dile getirilmiştir. Bu bağlamda proje hakkında ciddi çalışmalar yürütmüştür. Özal kendi fikrince belirlemiş olduğu ülkeler ile kurulan ilişkilerin Türkiye'nin ekonomik ve siyasi ilerleyişi açısından ileriye yönelik önem arz etmekte olduğunu düşünmüş olabilir. Özal'ın başlatmış olduğu çalışmalarla bu proje hayata geçmiş ve günümüze kadar da bölgesel iş birlikleri açısından önemini korumuştur.

Devletlerarası ilişkilerde ekonomik faaliyetlerin ve iş birliklerinin kurulabilmesinin üzerinde kişisel ilişkilerinde önemli bir faktör olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Özal, ülkelerle ikili münasebetleri geliştirmeye özen göstermiş ve bu davranış ona oldukça avantaj sağlamıştır. Hatta ABD başkanı Bush başta olmak üzere devlet yetkilileriyle samimi bireysel ilişkiler ve dostluklar kurmuştur. Mart 1991 yılında yapılan Camp David görüşmesinde Başkan Bush'un Özal'a karşı samimi ve sıcak tavrı, aynı zamanda tüm imkânların seferber edilmesi ve bir aile ortamının oluşturulması, bu ikili diyaloglardaki başarısının bir örneği niteliğindedir. Dolayısıyla Özal iletişim konusunda ABD ile olduğu gibi diğer ülkelerin devlet başkanlarıyla da oldukça sıkı ilişkiler kurmaya çalışmıştır.

2.3. TURGUT ÖZAL'IN ORTADOĞU POLİTİKALARI

Etnik çatışma ve savaşların en yoğun yaşandığı bölgelerden biri Ortadoğu'ydu. Özal'ın Ortadoğu politikasına yön veren konu ekonomik iş birliğini hayata geçirme arzusu ve bölgede barışı sağlamak amacıyla girişimlerde bulunarak karar alıcı rol oynama isteğiydi (Daban, 2017: 87-88). Aynı zamanda Türkiye'nin topraklarının bir bölümünün Ortadoğu'da yer alması ve olası bir karmaşa ve savaşın Türkiye'yi de etkileyip zora sokacağı fikri bu bölgede Özal'ın politikalarını yoğunlaştırmasına sebebiyet vermiştir.

Türkiye'nin bu dönemde Ortadoğu politikalarına yönelik tutumunu belirleyen olaylar; İran İslam Devrimi, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali, İran-Irak

Savaşı ve Irak'ın Kuveyt'i işgali olmuştur. Bu olaylar çerçevesinde Türkiye bölgeye yönelik daha çok ekonomik ve güvenlik eksenli politikalar izlemiştir (Sandıklı ve Karabel, 2016: 17).

Özal'ın yabancı ülke gezilerinde Ortadoğu devletleri önemli bir yere sahiptir. Özellikle ilk iki senede gittiği ülkelerin çoğu Ortadoğu ülkeleridir ve söz konusu ülkelere Türkiye Başbakanı sıfatıyla ilk kez ziyarette bulunulmuştur. Özal'ın bölge ülkelerine önem vermesinin ve ilişkileri geliştirmeye çalışmasının altında 24 Ocak Kararları'nda vurgulanan dışa dönük ekonomi politikası yatmaktadır. Bu politikanın getirisi olarak Türkiye'nin toplam ihracatında artış yaşandığı görülmüştür (Ertosun, 2014: 307).

Bu çerçevede Barış Suyu Projesi, Özal'ın hem ekonomi ölçekli dış politika anlayışına bir örnek niteliğinde hem de Türkiye'yi uluslararası arenada bulunduğu pasif pozisyondan etkin bir pozisyonuna geçme çabasının göstergesidir. Bu proje ile birlikte önemli ölçüde su sıkıntısı çeken ve aralarında önemli problemler bulunan Orta Doğu ülkelerine, Türkiye'den gelecek su, dev bir boru hattı ile nakledilecekti (Diri, 2018: 69). Söz konusu proje yaşanan çatışmaları sona erdirme ve ülkeleri birbirine ticari olarak bağımlı hale getirme düşüncesiyle hazırlanmıştır.

Özal, savaş sebebi olarak görülen suyun ortaklık ve barış aracına dönüşmesi sağlamaya çalışmıştır. ANAP Grup Toplantısı'nda yaptığı konuşmasında bu konuyla ilgili şunları söylemiştir: "Bu bir ekonomik hadisedir. Su verirseniz, eninde sonunda anlaşırsınız. O da beni kendisine bağlamak için, belki petrol verir. Belki tabii gaz verir. O, boruları çeker. Birbirimize bağımlı olduğumuz zaman kavga etmeyiz. Kavganın yerini dostluk alır, ticaret alır" (Ertosun, 2015: 204).

Özal, projenin uluslararası alanda gündeme gelerek onaylatmak için büyük gayret göstermiş fakat projeyi hayata geçirmek finansman sorununun üstesinden gelinemediği için mümkün olamamıştır. Bu denli büyük bir proje ancak ABD'nin desteği ve Türkiye dışında finansal güce sahip bir bölge ülkesinin desteğiyle hayata geçirilebilirdi. Özal, bunun bilincine vararak destek aramışsa da bu teşebbüs sonuç bulmamıştır. Projenin hayata geçirilememesinin nedenlerinden bir diğeri de Arap devletleri ile İsrail'in arasındaki dengenin bir türlü sağlanamamasıdır. En önemli neden olarak ise, Arap devletlerinin duymuş oldukları endişelerin giderilememesi ve

barış konusunda yeteri derecede güvenin oluşturulamamış olması olarak görülmüştür. Arap devletleri söz konusu bağımlılık münasebetini doğru bulmamış çünkü zaten Fırat ve Dicle sularının paylaşımı hususunda bile problemler yaşanmaktadır. Dolayısıyla söz konusu sebeplerden dolayı Özal kendi döneminde projeyle ilgili istediği sonucu alamamış olsa da yine de Orta Doğu barışı çerçevesinde Türk dış politikasında önemli birtakım değişimler sağlanabilmiştir. Türkiye'nin Ortadoğu devletleriyle ticaretinde artışlar yaşanmıştır (Diri, 2018: 69-72).

Özal, özellikle Irak ve İran olmak üzere Orta Doğu devletleriyle ekonomik iş birliğine odaklanmıştır. Ekonomik zeminine dayalı iş birliğinin gelişmesinin yanında siyasi, sosyokültürel ve güvenlik gibi meselelerde de iş birliği amaçlanmıştır. Özal'ın liderliğinden önce Türkiye, Orta Doğu ülkeleriyle arasında ekonomik, siyasi ve sosyokültürel alanlarda bir kopukluk mevzubahis olmuştur. Özal zamanında söz konusu kopukluğu ortadan kaldırmak için büyük çaba sarf edilmiştir. Çünkü Özal, Türkiye'nin doğulu kimliğini de göz önünde bulundurarak komşu ülkelerdeki problemlerin Türkiye açısından sorun oluşturabileceğini düşünerek İran, Irak, Suriye ve diğer birçok devletle iş birliğine gitme yolunu tercih etmiştir. Orta Doğu'da söz sahibi olmayan bir Türkiye'nin, güçlü olamayacağını vurgulamıştır (Daban, 2017: 87-88). 1983-1993 yıllarında Türkiye'yi alakadar eden en önemli bölgesel gelişmeler, 1980 yılı itibariyle başlayıp 1988 yılında sonlanan İran-Irak Savaşı ve Irak'ın 1990'da Kuveyt'i işgali ile baş gösteren Körfez Krizi'dir (Ertosun, 2014: 293). Türkiye bu dönemde politikalarını önemli ölçüde bu bölgelere doğru yoğunlaştırmış.

Türkiye'nin bu bölgeye yönelik yürütmüş olduğu politikalar daha çok realist bir çizgide gerçekleşmiş olup, özellikle İran-Irak Savaşı boyunca ulusal çıkarlar ve güvenlik parametrelerine odaklanılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ÖZAL DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA İRAN-IRAK SAVAŞI

3.1. İRAN-IRAK SAVAŞININ ARKA PLANI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Uzun yıllar boyunca Körfez'de egemen güç olma mücadelesinin iki ana aktörü İran ve Irak olmuştur. Bölgesel mücadelenin altında birçok sebep yatmaktadır. Bu nedenler doğrultusunda süregelmiş olan çekişme iki rakip devleti savaşa sürüklemiştir.

İran ve Irak arasında rekabetin ve anlaşmazlığın yaşandığı en önemli meselelerden biri Şattü'l-Arap 'ın kontrolü konusu olmuştur. Irak'ın Basra'ya açıldığı yer Şattü'l-Arap 'tır. 1975 yılında imzalanan Cezayir Antlaşması'nın hükmü gereğince talveg sınırı olarak kabul edilen bir noktadan iki ülke arasında Şattü'l-Arap'ın kontrolü paylaşılmıştır. Fakat bu durum bölgede tek başına hâkimiyet kurmak isteyen Irak'ı memnun etmemiştir (https://www.infoplease.com/encyclopedia/history/asia-africa/middle-east/iraniraq-war).

Diğer taraftan İran'da darbe ile yönetimi ele geçiren Şii din adamı Humeyni, İslam Devleti modelini benimsemiş ve bu devrimi tüm İslam ülkelerine ihraç etmek istemiştir. Bunun üzerine İran ile sınır komşusu olan Irak güneyindeki yoğun Şii nüfustan dolayı en büyük tehdidi kendi ülkesi üzerinde hissetmiştir. Keza Irak'ın güneyinde yaşayan Şii topluluk Humeyni'nin bu çağrısının bizzat muhatabı olmuş ve bu amaca hizmet etmek bağlamında desteklerini belirtmişlerdir. Humeyni'nin politikaları, Baas rejimine direkt tehdit oluşturması ve İran'ın Şiileri kışkırtarak isyana yardımcı olmasından dolayı Irak tarafından eleştirilmiştir. Dolayısıyla Irak'ın İran'a karşı olan düşmanca tutumunu daha da körüklemiştir.

Devrim sürecinde İran'ın savunma yeteneğinin ve yaşamış olduğu ekonomik bunalımlar sebebiyle gücünün azaldığı görülmüştür. Bu yüzden Irak, İran'ın sınırları içerisinde yaşamış olduğu kargaşadan ve zayıflığından faydalanmak istemiştir.

İran'ın devrim ihracı kampanyasının yanında Irak da petrol ve doğalgaz bakımından zengin olan Huzistan bölgesinde yaşayan Arapları İran'a karşı kışkırtma girişimlerinde bulunmuştur. Aynı zamanda Araplara cephane yardımında bulunarak devrim güçleriyle olan çatışmaların ve isyanların büyümesini istemiştir. Bu durum İran ile Irak ilişkilerini durma noktasına getirmiştir.

Irak'ın Arapları kışkırtma politikasına karşılık İran, Baas rejiminin en sık sorun yaşadığı Kürt isyanları ve bağımsızlık hareketleri gibi girişimleri desteklemiştir. İran, Kürt isyancıları kullanarak yalnızca Irak'ı zayıflatmayı hedeflememiştir. Kürtlerin bir başarı elde etmesini istememiştir. Şattü'l-Arap'ın kontrolünün talveg sınırı kapsamında çizilmesi kararı alınırken Irak'ın bu kararı kabul etmesinde etkili olan en önemli olay, İran'ın Kürt isyancıları desteklemeyeceğini taahhüt etmesidir. Irak daha sonradan yapılan anlaşmayı baskı altında kabul ettiği iddiasında bulunarak feshetmiştir. Dolayısıyla iki ülke tarafından da kendi çıkarları doğrultusunda azınlık guruplar kışkırtılarak iç karışıklık meydana getirilmeye ve bu karışıklıktan faydalanılmaya çalışılmıştır.

3.1.1. Şattü'l-Arap Sorunu

Son yüzyıllarda gerek bölgesel gerek bölge dışı aktörler tarafından yakından ilgilenilen ve kritik önem teşkil eden Şattü'l-Arap, İran ve Irak arasında sınır oluşturmakla birlikte, iki ülke arasında sürekli olarak sorunların merkezi konumunda yer almıştır. Şattü'l-Arap, Türkiye'de doğan Fırat ve Dicle ikiz nehirlerinin birleştiği yer olarak bilinen bölgedir (Yıldırım, 2007: 323). Oldukça elverişli bir konuma sahip olan bölge, El-Fav şehrinin bulunduğu yerin güney kısmından Basra körfezine dökülmektedir (Bilge, 2010: 381).

Şattü'l-Arap su sorunun arka planında önemli bir tarihi geçmiş yer almaktadır. Bu tarih; Pers-Babil, Sami-Hint Avrupa, Sünni-Şii, Osmanlı-İran ilişkilerine ve sınır anlaşmazlıklarına kadar götürülebilmektedir. Şattü'l-Arap

çevresinde Osmanlı egemenliğinin kurulması XVI. yüzyılın ortalarına tekabül etmektedir. Bölgede yaşanan sorunların başlangıcı da bu döneme rast gelmektedir. XVII. Yüzyılın ilk yarında başlayan Osmanlı ve İran arasında sınır anlaşmazlıklar üzerine iki ülke arasında birtakım antlaşmalar yapılarak söz konusu sınırlar kesinleştirilmeye çalışılmıştır. 1639 yılında yapılan Kasr-ı Şirin antlaşmasıyla sınır meseleleri halledilmeye çalışılmıştır. Buna ek olarak 1823 ile 1847 yıllarında yapılan Erzurum Antlaşmaları, daha sonradan 1911 Tahran ve 1913 İstanbul Protokolü ile bölgedeki anlaşmazlıklar konusunda düzenlenmeler yapılmıştır. Şattü'l-Arap konusunda esas problem İran'ın bölgeye sınırı olması ve dolayısıyla bölge üzerinde hak iddiasında bulunmasıdır. Buna binaen XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren arabuluculuk yapmak bahanesiyle olaya İngiltere ve Rusya başta olmak üzere başka devletlerin müdahil olmasıyla beraber sorun içinden çıkılmaz bir hal almıştır (Aydın ve Şentürk, 2015: 66-68).

Birinci Dünya Savaşı ile Şattü'l-Arap bölgesi İngilizlerin işgaline uğramıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında İran ve Irak arasındaki sınırların belirlenmesinde ise Şattü'l-Arap su sorununun uluslararası sorun olarak ortaya çıktığı görülmektedir (Keynoush, 2018: 4).

Irak, Birinci Dünya Savaşı sonunda ilk olarak İngiliz hâkimiyeti altına girmiştir. Sonrasında 23 Ağustos 1923'te İngiliz mandası altında Irak Haşimi Krallığı kurulmuştur (Kurt, 2007: 150). İran'da ise 1921 yılında Şah Rıza darbe ile yönetimi eline geçirmiş ve İngiliz menfaatlerine destek olmuştur (Yıldırım, 2007: 328). Irak bu süreçte bağımsızlık mücadelesi verirken İran oldukça güçlü bir konuma sahip olmuştur. (Kurt, 2007: 150).

1932'de Irak'ta İngiliz mandasının son bulmasıyla birlikte, 1930 yılında yapılan İngiliz-Irak Antlaşması'na istinaden bir takım dış politika ve savunma hususları haricinde Irak dış politikada tamamen bağımsız hale gelebilmiştir. Irak'ta İngiliz tesirinin azalmasıyla beraber İran, bölge üzerindeki sınırların tekrardan gözden geçirilmesi talebinde bulunmuştur. İran tarafı Şattü'l-Arap'ta talveg ilkesinin uygulanması önerisinde bulunmuş fakat bu istek Irak tarafından reddedilmiştir (Yıldırım, 2007: 328-329). Bunun yanında Basra, Muhammere ve Abadan gibi bölgelerin önemli birer liman kentlerine dönüşmesiyle birlikte İran; hâkimiyet kurma

düşüncesiyle petrol nakliyatında önemli bir konum haline gelen bu bölgelerde Irak'ın hâkimiyetini kabul etmeyip, Milletler Cemiyeti'ne başvuruda bulunmuştur. Irak ise bölgede statükonun devam etmesini istemiştir (Bilge, 2010: 382).

Statükonun devamını isteyen Irak bu süreçte Şattü'l-Arap suyolundaki egemenliğini korumuştur. Bununla birlikte ilerleyen süreçlerde iki ülke anlaşmaya giderek bazı değişiklikler yapmayı kabul etmiş ve 1937'de yeni bir anlaşma imzalanmıştır (Francona, 2001). Abadan önündeki dört kilometrelik alanda talveg hattı öngörülmüştür (Yıldırım, 2007: 330). Fakat yine de bu anlaşmanın 1913 yılında imzalanan antlaşmadan çok bir farkı olmamıştır. Böylece Şattü'l-Arap, İran ve Irak arasında sorun olmaya devam etmiştir (Bilge, 2010: 382).

Irak'ta 1936 ve 1941 yaşanan askeri darbeler ve rejim değişiklikleri Şattü'l-Arap konusunda Irak'a daha fazla ilerleme imkânı vermemiştir. Bunun yanında İran'ın da eli uluslararası arenada giderek güçlenmiştir (Keynoush, 2018: 4-5).

Irak tarafı İran'ın egemenliğini aralarındaki anlaşmaya rağmen tanımadığı için, bölgede iki ülkenin kendi haklarını savunmak adına bir mücadele içine girdikleri görülmüştür. Bu yarış çerçevesinde 1960'larda İran, egemenlik haklarını savunmak adına askeri kapasitelerini giderek artırmaya başlamıştır. 1969 yılında Irak, tüm nehir üzerinde egemenlik iddiasında bulunmuş ve bunun üzerine askeri kapasite olarak Irak'tan daha büyük olan İran, 1937 yılında yapılan antlaşmadan tek taraflı olarak çekilmiştir. Aynı zamanda nehrin yarısından çoğunun egemenliğini de talep etmiştir (ECC Platform Library). İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi bunu yaparak Irak'ın Şattü'l-Arap üzerindeki otoritesine açıkça meydan okumuştur. Ayrıca Kuzey Irak'taki Kürtleri tekrar desteklemeye başlamış ve ABD Merkez İstihbarat Teşkilatı'nın İran'ın kuzeyinde de aynısını yapmasına izin vermiştir. Nixon Doktrini'ne[2] dayanarak, ABD İran'a son teknoloji askeri donanım ve eğitim sağlayacağını taahhüt etmiştir. Iraklı Kürt isyancıların Baas iktidarını devirme ihtimalleri olmasa da Kuzey Irak için tehdit unsuru olarak görülmüşlerdir (Francona,

[2] ABD Başkanı Richard Nixon'ın 25 Temmuz 1969 tarihinde Guam adasında yaptığı basın toplantısıyla tüm dünyaya duyurduğu doktrindir. Bu doktrinle ABD'nin uluslararası anlaşmalardan kaynaklanan tüm yükümlülüklerini yerine getirmeye devam edeceği ancak dünyanın jandarmalığına soyunmayacağı ve nükleer tehdide karşı ihtiyaç halinde yalnızca müttefik ve dostlarının savunmalarına yardım edeceğini bildirmiştir.

2001). İran, suyolu anlaşmazlığı konusunda Kürt meselesini kullanarak Irak'ı müzakere masasına getirmeyi amaçlamıştır (ECC Platform Library).

Söz konusu anlaşmazlıklar akabinde Türkiye ve Ürdün gibi ülkelerin arabuluculuk çabaları sonucunda zor olsa da Irak ve İran bir araya gelerek, 6 Mart 1975'te Cezayir Anlaşması'nı imzalamıştır (Yıldırım, 2007: 40). Bu anlaşma ile iki ülke arasında talveg yani en derin nokta olarak belirlenen uluslararası sınır çizilmiştir. Bağdat, Tahran'ın ABD ve İran'ın Kürtlere verdiği illegal desteği durdurma taahhüdü karşılığında antlaşmayı kabul etmiştir (Franco, 2001).

Bu antlaşmanın akabinde 13 Haziran 1975'te dışişleri bakanları nezdinde Cezayir Antlaşması'nın ilkelerine netlik kazandıran ikinci bir antlaşma imzalanmıştır. Sekiz maddeden meydana gelen ek protokol, iki ülke arasındaki uyuşmazlıklara daha net çözümler getirerek anlaşmazlık durumunda üçüncü ülkelerin hakemliğini meşru kılmıştır. Aynı zamanda talveg sınırı da teyit edilmiştir (Yıldırım, 2007: 338).

Cezayir Antlaşması, Şattü'l-Arap anlaşmazlığını halletmiş ve iki ülke arasındaki ilişkileri 1979 yılında yaşanan İran İslam Devrimi'ne kadar iyi bir şekilde götürmüştür (Bilge, 2010: 382). Irak daha sonra anlaşmada değişiklik talep etmiş ancak bu talep İran tarafından reddedilmiştir. Irak'ta aynı sene iktidara gelen Saddam Hüseyin İran'da yaşanan İslam Devrimi'nin sonucunda anlaşmayı tanımadığını açıklamış ve 1980 yılında İran'a savaş açmıştır. (Keynoush, 2018: 4-5) En nihayetinde Şattü'l-Arap sorunu, Irak ve İran arasında yaşanan ve sekiz yıl süren yıpratıcı savaşın patlak vermesinin önemli nedenlerinden birisi olmuştur.

Bununla birlikte, Şattü'l-Arap sorunu savaşın temelinde yatan tek neden değildir. Aynı zamanda Saddam Hüseyin, İran'ın yeni devrimci İslami hükümetinin Irak'taki Şii çoğunluğu kışkırtmasından endişe duymuştur (http://www.iranchamber.com/history/iran_iraq_war/iran_iraq_war1.php).

3.1.2. İran İslam Devrimi'nin İran ve Irak Arasındaki İlişkiye Yansıması

Köklü bir tarihi geçmiş ve imparatorluk geleneğine sahip olan, yaşadığı coğrafyada bölgenin en eski halkını ve kültürünü oluşturan İran, yıllar boyunca kritik öneme sahip bir konumda yer almıştır. İran'ın Güney Kafkasya'dan Ortadoğu ve Orta Asya'ya uzanan enerji rezervleri ve taşıma hatlarına sahip bir bölgenin merkezinde bulunmaktadır. Bu ayrıcalığa ülkenin petrol ve doğal gaz kaynakları da dâhil edildiğinde, Hürmüz Boğazı üzerinden Umman Körfezi ve Basra Körfezi ile denize açılımı da dikkate alındığında jeo-politik ve jeo-stratejik değeri çok daha iyi anlaşılmaktadır (Çitlioğlu, 2015: 9).

Modern dönem İran'ı denildiğinde hafızalarda iki mühim mesele canlanmaktadır. Bunlardan ilki Rıza Pehlevi'nin İngilizlerin desteğiyle 1921'de darbe ile Kaçar dönemine fiilen, 1925'te de meclis tarafından Şah seçilerek resmen son vermesidir. İkincisi, Ayetullah Humeyni'nin öncülüğündeki halk ayaklanmasıyla 1979'da Pehlevi hanedanının son bulması ve onun yerine İslami kurallara dayalı bir rejimin inşa edilmesidir (Sarıkaya, 2012: 4-30). Bu iki mühim meseleyi kapsayan süreçte Irak ile ilişkiler mezhepsel, siyasi ve toprak anlaşmazlıkları gibi nedenlerden dolayı sorunlu olmuş ve bir türlü uzlaşı sağlanamamıştır. Genel olarak, İran ve Irak ilişkilerini olumsuz etkileyen faktörler arasında en önemlilerinden bir diğeri ise İran devrimi olmuştur.

Pehlevi Hanedanlığı dönemi İran yönetimi Batı yanlısı politikalarıyla bilinmektedir. Hatta Rıza Şah'ın rol model olarak gördüğü kişi Türk topraklarında Batılı değerleri referans alan bir cumhuriyet kurmuş olan Mustafa Kemal Atatürk'tür. Rıza Şah ordunun modernleştirilmesi ve genişletilmesi, eğitimin yaygınlaştırılması gibi inkılâpların yanında; toplumsal modernleşme, Batılılaşma, milliyetçilik ve sekülerleşme gibi özelliklere sahip bir devlet politikası belirlemiştir. Bununla birlikte İran'da kadınlar için okuryazarlığı desteklenmesi ve peçenin yasaklanması, erkeklerin giyim kuşamları konusunda Batılı standartlarının zorunlu hale getirilmesi gibi adımlar bu dönemde atılmış ve laiklik öne çıkarılmaya çalışılmıştır (Axworthy, 2016: 276-283). Bunun yayında Fransız yasalarını temel alan yeni ceza ve ticaret yasaları uygulamaya koyulmuştur. Ulemanın kendi özel mahkemeleri yoluyla şeriatı

uygulamaları engellenmiştir (Moın, 2005: 58). Ancak söz konusu reformlar bir süre sonra memnuniyetsizliklerin oluşmasına sebep olmuş ve protestoları beraberinde getirmiştir.

1941 yılına gelindiğinde Rıza Şah'ın Alman yanlısı düşünceleri olduğu yönünde endişeye kapılan Rusya ve İngiltere gibi dış güçler, Şah'ın tahttan çekilerek yerine oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'nin getirilmesi ve Rıza Şah'ın sürgüne gönderilmesi sağlamışlardır. Babasının reform anlayışını sürdüren oğul Pehlevi, kadınlara seçme hakkının tanınması ve toprak reformu gibi sosyo-ekonomik reformlar gerçekleştirmiştir (İslam Ansiklopedisi, 2005: 555). Her ne kadar laiklik yolunda uygulanan mevzubahis reformlar İran'da laik bir kesimin oluşmasına yardım etmişse de özellikle dini gruplar olmak üzere birçok kesimin de tepkisine sebep olmuştur. Dolayısıyla İran'daki bu politik durum Pehlevilerin sevilmeyen diplomasisine dönüşmeye başlamıştır. Bu durumun bir sonucu olarak Pehlevi Hanedanlığı Batı yanlısı politikalar izlemekle suçlanmış ve yönetime karşı muhalefet giderek sertleşmiştir.

İslam Devrimini anlamak için en önce Humeyni'yi iyi tanımak gerekmektedir. Pehlevi'nin sevilmeyen diplomasisi devam ederken Seyyid Mustafa oğlu Ayetullah Humeyni eğitim ile meşgul olmaktaydı. Önemli medrese eğitimleri; fıkıh, usul, mantık, matematik, geometri, astronomi ve felsefe gibi derslerin yanında manevi ve irfani bilimlerle alakalı dersler de almaktaydı. Fakat Humeyni; felsefe ve irfan derslerine ayrıca bir ilgi duymuş ve bu alanlarda çalışmalarını derinleştirmiştir. Humeyni, irfani ve siyasi konularda özellikle Mirza Muhammed Ali Şahabadi'den[3] etkilenmiştir. Bu bağlamda İslam'ın ayaklar altına alındığı ve Müslümanların haklarının gasp edildiği, dolayısıyla İslam'ın yıkılmaya çalışıldığı düşünceleri zihnine yerleşmiştir. Humeyni aldığı ilmin etkisiyle önemli ve saygın bir din alimi olmuştur. 1936 yılından itibaren "Müctehidlik" icazetini almış ve yıllarca öğrencilere yüksek İslami bilimler dersleri vermiştir. Humeyni öğrencilerinden sürekli olarak soru sormaları, kendisine karşı çıkmaları ve görüşleri tartışmalarını istemiştir. Diğer

[3] Mirza Muhammed Ali Şahabadi, Humeyni'nin ders aldığı kişilerdendir. Şahabi, İbn-İ Arabi'nin önemli savunucularından olan Muhammed Rıza Kumşei'nin öğrencisiydi. Kum şehrine 1928 yılında gelmiştir. Şahabi, yalnızca bir üstat değil aynı zamanda halkı önemli ölçüde etkileyen siyasi bir aktördür.

taraftan, kendisini şu şekilde anlatmıştır: "Ben İslam'ın ve milletin hizmetçi bir neferi ve askeri olarak görmekteyim kendimi" (Baylak, 2009: 19-25).

Humeyni ders vermeye devam ederken siyaseti de yakından takip etmiş, İran'da ve dünyada olup bitenlerle yakından ilgilenmiştir. Pehlevi rejiminin siyasi ve kültürel politikalarını tespit ederek halka uyarılarda bulunmuştur. 1960'lı yıllardan itibaren ise aktif siyasi mücadelenin içine girmiştir. 1962 ve 1963 (Beyaz Devrim) yıllarında çıkarılan kanunlarla toprak reformları, aday ve seçmenlerin Müslüman erkek olma ve Kuran-ı Kerime yemin etme şartının değiştirilmesi, kadınların ve gayrimüslimlerin oy verme hakkına sahip olmaları yönünde düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerin ardından Humeyni tarafından yönetime karşı anayasaya ve şeriata aykırı davranıldığı yönünde suçlamalar yöneltilmiştir (Baylak, 2009: 48-51). Bu gelişmelerden sonra Rıza Şah ve Humeyni arasında ki anlaşmazlıklar daha da sertleşmiş, Şah'a karşı açık bir muhalefet hareketine dönüşmüştür. Şah karşıtı söylemler Humeyni tarafından sık sık sohbetlerinde dile getirilmeye ve bu yönde vaazlar verilmeye başlanmıştır. Açık propaganda ve eleştiriler karşısında Şah, ölçülü olunması adına sürekli olarak uyarılarda bulunmuş ve elçilerle Humeyni'ye mesajlar göndermiştir. Bu gelişmeler karşısında ulema olabildiğince suskun kalmıştır. Humeyni ise kendi taraftarlarına her fırsatta söz konusu reformlar ile ABD ve İsrail yandaşlığı yapan yönetimi boykot etmelerini istemiştir (Edi, 2019: 738).

Rıza Şah, kendisine karşı tehdit teşkil eden Humeyni ve yandaşlarını bastırmak istemiştir. Fakat bu konuda muhalefetin daha da körükleneceği yönünde tereddütler yaşamıştır. Humeyni'nin yapmış olduğu propagandaların daha da sertleşmeye başlaması ve giderek ağırlaşan ithamların ardından 5 Haziran 1963'te tutuklama kararı alınmıştır. Tutuklanmasının akabinde Humeyni yandaşları tarafından protesto gösterileri yapılmış ve hararet iyice yükselmiştir. Bu gösteriler sırasında yüzlerce can kaybı yaşanmıştır. Yaşananlar tarihe "15 Hordad Kıyamı" olarak geçmiştir. Bir süre sonra serbest bırakılan Humeyni propagandalarına kaldığı yerden devam etmiş ve Şah'ın İran'ı sömürge haline getirdiği söylemlerinde bulunmuştur. Bunların ardından Humeyni tekrar tutuklanmış ve Türkiye'ye sürgüne gönderilmiş, bir süre sonra oradan da Irak'ın Necef şehrine gitmiştir. Humeyni Necef'teyken vaazlarına kasetlerle devam etmiştir. Bu kasetlerde hem dini hem

siyasi meseleleri ele almıştır. Kasetler bir süre sonra Humeyni taraftarları aracılığıyla kitaplaştırılarak birçok bölgeye dağıtılmıştır (Baylak, 2009: 52-62). Bu süreçte yaşanan ayaklanmalar ve tutuklanmalar Humeyni'nin ve dini grupların pozisyonunu sağlamlaştırarak siyasetin merkezine oturmalarına yardımcı olmuştur (Moazami, 2018: 217)

Humeyni, 1970'li yıllarda Velayet-i Fakih ve İslam Devleti adında dersler vermiş, sonrasında bu dersler toparlanıp kitap haline getirilmiştir. Kitapta şunlar geçmektedir: "İslam Devleti, kanun devletidir. Bu devlet biçiminde hâkimiyet Allah'a mahsustur ve kanun Allah'ın hükmü ve buyruğudur" (Humeyni, 1991: 76). Öyle ki Humeyni, devletin ve yönetimin İslam'dan ayrı düşünülemez olduğu kanaatinde olmuştur. Kullandığı şu ifadeleri: "İslam vatanındaki tağut hâkimiyetini, yani gayr-i meşru siyasi güçleri yıkmak hepimizin ödevidir. Zalim, zorba ve halka karşı devlet kuruluşları, yerini gerçek kamu hizmetleri kuruluşlarına bırakmalı ve İslami kurallara göre yönetmeli, tedricen İslami yönetim kurulup yerleşmelidir" (Humeyni, 1991: 184) bu düşüncelerini kanıtlar niteliktedir. Görüldüğü üzere Humeyni; Şah'ın zorbalığına ve politikalarına sert eleştiriler getirilmiştir.

İlerleyen süreçlerde devrimin kıvılcımları önemli bir dini merkez olan Kum'da okuyan medrese öğrencileri tarafından gelmiştir. Hükümet gazetesinde yer alan ve ulemayı hedef alan "siyah ama kızıl" başlıklı yazının yayınlanması öğrencilerin sokağa dökülmesine neden olmuştur. Bu yazıda mollaların Marksist düşüncelerinin geleneksel siyah giysilerle saklandığı ithamında bulunulmuştur (Garthwaite, 2018: 233). Bunu takip eden süreçlerde birçok olay yaşanmış ve gerilim giderek yükselmiştir. Örneğin gazetenin yayınlanmasından iki gün sonra İran'ın Kum şehrinde polis, editörlere karşı gösteri yapan öğrencileri vurarak birçok kişinin ölümüne ve yaralanmasına sebep olmuştur (Eisenstadt, 2011: 3). 1978 yılında yaşanan bu olaylar sonucunda çığ gibi büyüyen protesto gösterileri bütün İran'a yayılmıştır. Eylül ayında Tahran'da Jale Meydanı'nda yaşanan gösteriler sıkıyönetim gerekçesiyle kanlı bir şekilde bastırılmış, içerisinde kadın ve çocukların da bulunduğu çok sayıda gösterici öldürülmüştür (Garthwaite, 2018: 233). Meydana gelen olayların akabinde ve istikrarın tamamen bozulmasıyla birlikte 1979 yılında Şah ülkeyi tamamen terk etmek zorunda kalmıştır. Irak'tan sınır dışı edilerek Fransa'ya giden Humeyni ise İran'a geri dönmüştür (Abrahamıan, 2018: 211). Bütün

isyancı grupların Humeyni'yi devrim lideri olarak kabul etmesiyle beraber İslam Devrimi duyurulmuştur.

Devrim, var olan hükümeti tamamen dönüştürerek yeni bir siyasi rejim kurmayı amaçlayan kitlesel bir harekete bürünmüştür. 1979 İran Devrimi, Rıza Pehlevi'nin var olan monarşisine tamamen son vererek yerine İslami Cumhuriyet olan Ayetullah Humeyni'nin teokrasisini getirmiştir (Arif, 2012: 3). Bu bağlamda İran'da yaşanan devrim son yüzyılın en önemli meselelerinden biri olarak tarihteki yerini almıştır.

İran'ın yeni yönetimi ABD ve Batı dünyasını kendi rejimlerine karşı tehdit olarak değerlendirmiş ve Şah hükümetinin geleneksel müttefiki olan ABD ile ilişkilerini sonlandırmıştır. Buna istinaden, Teokratik seçkinlerin "Büyük Şeytan" olarak göstermiş oldukları ABD emperyalizmine ve bölgedeki müdahalelerine karşı çıkmışlardır. Bunun yanında, Batı Bloğundan ayrılan İran hükümetinin ideolojik düşüncelerinden ötürü Sovyetler Birliği'ne yaklaşma ihtimali de olmamıştır (Sönmez, 2012: 316). Yani benimsediği politika ne Doğu ne Batı olmuştur.

Diğer taraftan Irak, İran'ın başlıca dış politika sorunlarından biri olmuştur. Baas rejimi, yalnızca devrimden önce İran'ın bölgesel işlerine meydan okumakla kalmamış, doğrudan bir güvenlik tehdidi oluşturmak için elinden geleni yapmıştır. Irak ile Şah'ın hükümdarlığı sırasında yaşanan gerginlikler devrimden sonra da yumuşamamıştır. İki ülke arasındaki genel düşmanlık devam etmiştir (Ehteshami, 2003: 116). Baas rejimi, Humeyni hükümetinin Güney Irak'ta bir Şii isyanını canlandıracağından hep korkmuştur.

Humeyni'nin İslamcı tutumu yalnızca İran sınırlarındaki toplumu etkilememiş; İran sınırları dışına da taşmıştır. Dolayısıyla devrim, Müslüman nüfusa sahip bütün bölgesel devletler için endişe verici bir durum teşkil etmiştir. Çünkü devrim lideri Humeyni, İslami hareketin bir ülkeyle sınırlandırılamayacağı düşüncesine hâkimdir. Devrimin İran ile sınırlı kalmamasını istemekte ve devrimin ihraç edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre küçük bir grubun aydınlanması devrimin başlaması için yeterlidir. Bu sebepten ötürü Humeyni, Müslüman ülkelerden gelen temsilcilere toplumlarını uyandırmaları için tavsiyelerde bulunmuştur (Baylak, 2009: 133-134). İslam Devrimi ihracı düşüncesi tüm bölgesel

devlet yönetimleri için tehdit unsuru olarak algılanmış ve bu bağlamda İran-Irak savaşı yaşanırken İran'a karşı bir tutum sergilenmiştir.

İran 8 Mart 1980'de büyükelçisini Bağdat'tan geri çektiğini açıklamıştır. Irak ise 2 Mart tarihinde İran büyükelçisinin ülkelerinden ayrılmasını kendilerinin istediğini iddia etmiştir. Bu olay iki ülke arasındaki gerginliğin tırmandığını göstermektedir. Fakat gerginliği diğerlerinden daha fazla tırmandıran olay 1 Nisan'da Irak başbakan yardımcısı Tarık Aziz'in El-Mustansıriyya Üniversitesi'ni ziyareti sırasında suikasta uğramasıdır. Irak bu saldırıdan İran'ı sorumlu tutmuş ve İran kökenli Şii halkı sınır dışı etmeye başlamıştır. Bu olay üzerine İran, Irak'taki diğer diplomatik personelleri de geri çekmiş ve her iki ülke de silahlı kuvvetlerini alarma geçirmiştir. Komşu devletlerde de bu olay ve sonrasında yaşananlar endişeyle karşılanmıştır. Çünkü tehditler öncekinden daha sık ve açıktı. Irak propagandasında Şii'leri İranlı ırkçılar olarak kınarken, Ayetullah Humeyni de Iraklıları isyan etmeye çağırmıştır (King, 1987: 8).

Devrimin ardından İran, kendi içindeki yıpranmışlığından dolayı savunma yeteneğinin oldukça az olduğu bir dönem yaşamıştır. Enflasyon ve işsizliğin yüksek olması, petrol gelirlerinin düşük olması ve Rıza Şah'ın yıllarca yatırım yapmış olduğu ordunun zayıflaması İran'ı güçsüzleştirmiştir. Devrim ile beraber silah alımları iptal edilmiş, askeri ayrıcalıklar sonlandırılmıştır. Irak ise, nüfusunun %60'ını oluşturan Şiilerin Humeyni'yi destekleyeceği endişesine kapılmıştır (Garthwaite, 2018: 243). İran'ın hem uluslararası arenada yalnız kalması hem de ülkede ortaya çıkan istikrarsızlıklar üzerine, rakibi Irak'a karşı dezavantajlı bir konumda bulunmuştur. Dolayısıyla, İran Devrimi'nin karmaşasından yararlanmayı umut eden Irak, Eylül 1980'de liderleri Saddam Hüseyin yönetiminde İran'ı işgal etmiştir (Axworthy, 2016: 331).

3.1.3. Savaş Yılları (1980-1988)

Körfez Bölgesi'ndeki üstünlük mücadelesinin önemli gücü olan iki sınır komşusu ülkenin, bölgesel çıkarları doğrultusunda birbirlerine karşı olan mücadelelerinin uzun yıllar sürdüğü görülmüştür. Gerek bölgesel sorunlar gerek küresel güçlerin etkisiyle iki ülke 1980'den 1988 yılına kadar süren yıpratıcı ve kanlı

savaş sürüklenmiştir. İçinde birçok nedeni barındıran savaş çok yönlü bir üstünlük mücadelesini içermektedir.

Savaş, uzun bir sınır anlaşmazlığı ve İslam Devrimi'nin ardından oluşan Şii isyanı korkusu ile beraber 22 Eylül 1980 yılında Irak'ın İran topraklarına eş zamanlı olarak hava ve toprak işgalini gerçekleştirmesiyle başlamıştır. Irak'ın İran'a karşı işgal girişiminde bulunmasıyla amaçlananlar şunlardır; Şattü'l-Arap suyolunun Irak tarafından kontrol edilmesi, Huzistan'ın Irak'a ilhak edilmesi ve İran'da yaşanan İslam Devrimi'nin yayılmasını önlemek. Dolayısıyla Körfez Bölgesi'nde üstünlük kurma mücadelesi bu iki ülkeyi karşı karşıya getirmiştir (Strategic Survey, 1985: 122). Dolayısıyla İran ve Irak arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır.

Saddam Hüseyin ilk olarak önemli bir petrol bölgesi olan Huzistan'ı ele geçirerek, Arapları İran'a karşı kullanmayı amaçlamıştır. Saddam Hüseyin; İran'ın yıpranmışlığı ve ordusundaki zayıflama karşısında hızlı bir ilerleme kaydederek, kolayca zafere ulaşacağını düşünmüştür. İran'ın başarılı bir şekilde işgal edilmesi durumunda Irak'ın petrol rezervleri genişleyecek ve Basra Körfezi bölgesindeki baskın güç haline gelecekti. Her şeyden önce Saddam Hüseyin, Irak'ı güçlü bir bölgesel aktöre dönüştürmek istemiştir. Fakat savaşın gidişatı Saddam Hüseyin'in istediği gibi olmamıştır. Diğer taraftan Irak'ın işgalci pozisyonu İran'ın kendini kısa bir zamanda toparlamasına kadar sürebilmiştir. İran kendini toparlar toparlamaz karşı taarruza geçmiştir. (Çakırtaş, 2018: 63).

İlk olarak, 22 Eylül 1980'de Irak'ın savaş uçakları İran'ın hava üslerine saldırılarda bulunmuştur. Irak, stratejik bir hamle ile İran'ın hava kuvvetlerini yok ederek kendisine karşı hamle gücünü engellemeye çalışmıştır. Bu hamle ile pistlere, yakıt ve mühimmat depolarına büyük oranda zarar vermiştir. Bu saldırılara İran sürpriz bir şekilde yakalanmış olsa da uçak envanterlerinin birçoğu güçlendirilmiş hangarlarda korunduğu için sağlam kalmıştır. Saldırılara karşı İran, F-4 Fantomları ile birkaç saat içerisinde karşılık verse de hazırlıksız yakalandığı için ilk aylar saldırı değil savunma hattında kalabilmiştir. Eşzamanlı olarak, Irak ordusu karadan üç farklı cepheden saldırmış ve İran topraklarının bir kısmını işgal etmiştir (http://www.iranchamber.com/history/iran_iraq_war/iran_iraq_war1.php).

Irak zırhlı birimleri kolaylıkla Şattü'l-Arap suyolunu geçerek İran'ın Kuzistan eyaletine girmiştir. İran tarafından hava gücünün kullanımı ile beraber Irak'ın ilerlemesi bir miktar kısıtlanmıştır. Son büyük Irak toprak kazancı ise Kasım 1980 başlarında gerçekleşmiştir. 3 Kasım'da Irak kuvvetleri Abadan'a girmiş ancak İran Devrim Muhafızları Ordusu (Pasdaran) tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Üç taraftan Abadan'ı kuşatıp şehrin bir kısmını işgal etmiş olsalar da Irak; sert direnişin üstesinden gelememiştir. 10 Kasım'da Irak'ın yerel halkla kanlı mücadelesinin ardından Hürremşehr'i ele geçirmiştir. Irak'ın bu zaferi her iki taraf için de pahalıya mal olmuş ve ağır kayıplar verilmiştir (Fatemi, 1987: 281).

Irak'ın İran kuvvetlerine karşı gerçekleştirmiş olduğu saldırılara binaen birçok gözlemci Bağdat'ın savaşı birkaç hafta içinde kazanacağını düşünmüştür. Gerçekten de Irak birlikleri Şattü'l-Arap 'ı ele geçirmiş ve kırk sekiz kilometrelik bir İran toprak şeridini ele geçirmiştir. İran tüm imkânlarını seferber ederek Irak'ın hızla zaferler elde etmesini önleyemeye çalışmıştır. Örneğin; 7 Kasım'da İran donanma ve hava kuvvetleri ile Irak petrol ihracat terminallerine saldırı düzenlemiştir. İran bu hamleyle Irak'ın mali kaynaklarını azaltmayı umut etmiştir. Irak kuzey ve orta kesimlerde kolayca ilerlemiştir. Ancak Irak birlikleri Kuzistan'da zorlu bir direnişle karşılaşmıştır. Tahran yenilgiyi kabul etmemiş ve Ocak 1981'de yavaş yavaş bir dizi karşı saldırı başlatmıştır. Bu vesileyle İran'ın silahlı kuvvetleri, Şah'ın rejimi ile olan ilişkileri nedeniyle kaybettikleri prestijlerini yeniden kazanma fırsatı bulmuşlardır (Takeyh, 2010: 365). Ancak İran'ın ilk büyük karşı saldırısı siyasi ve askeri nedenlerle başarısız olmuştur. ABD yapımı silahlara sahip olan İran, Humeyni iktidarının Washington yönetimiyle ilişkilerinin iyi olmaması sebebiyle silahların yedek parçalarını sağlama hususunda sorun yaşamıştır. Fakat İran'ın insan gücü Irak'tan çok daha fazla olduğundan avantajı oradan sağlamıştır (http://www.iranchamber.com/history/iran_iraq_war/iran_iraq_war1.php).

Önemli mücadelelerin ardından İran kuvvetleri, Aralık 1981 ve Ocak 1982'de Irak'ı Kasr-ı Şirin bölgesinde de yenmiştir. Savaşın ilk süreçlerinde büyük bir mühimmat ve yakıt zararına uğramasına rağmen, İran hava kuvvetleri başarılı bir mücadele vermiştir. Bu başarısının nedeni, İran uçaklarının Irak'a nazaran iki veya üç kat daha fazla bomba veya roket taşıyabilmesi olmuştur. İran'ın Batı yapımı hava savunma sistemi Irak'ın Sovyet muadillerinden daha etkili sistemlerdi. Dolayısıyla

bir anda savaşla karşı karşıya kalan İran, kendini toparlar toparlamaz kaybettiği yerleri geri alma yoluna giderek büyük mücadelesini başlatmıştır (http://www.iranchamber.com/history/iran_iraq_war/iran_iraq_war1.php).

1982 yılının Mart ayında Tahran, Irak'ın aşılmaz hatlarına nüfuz etmiştir. Bu süreç ile birlikte Irak'ın gücünü önemli ölçüde kıran İran, Iraklıları geri çekilmeye zorlamıştır (Orhan, 2019: 395). En nihayetinde, büyük kayıplar verilmesine karşın, Mayıs 1982 tarihinde İran birlikleri Hürremşehr'i geri almıştır. Bu zaferin ardından, İran'ın diğer Irak kuvvetlerinin üzerinde de baskı kurmaya devam etmesi üzerine Saddam Hüseyin birliklerini İran topraklarından çekeceğini açıklamıştır. İran, bu çekilmeyi yaşanılan çatışmanın sonu olarak kabul etmeyip, Irak ile olan mücadelesini sürdürmüştür. Haziran 1982'nin sonlarına gelindiğinde Bağdat, savaşın çözümünü müzakere etmek olarak görmüş ve kuvvetlerini İran'dan çekme isteğini dile getirmiştir. Ancak Tahran, Bağdat'ın bu müzakere isteğini kabul etmemiş ve bazı şartlar ileri sürmüştür. Bu şartlar; Iraklı işgalcilerin İran topraklarından tamamen çekilmesi, savaş tazminatı ödenmesi; sınır dışı edilen Şii'lerin Irak'a geri dönmesi; Irak'ın savaş suçlusu ilan edilmesi ve saldırgan Saddam Hüseyin'in yönetimi bırakmasıdır (Szczepanski, 2019). Bu şartlardan anlaşıldığı üzere İran yönetimi barıştan ve uzlaşıdan çok uzak bir tutum sergilemiştir. Dolayısıyla Irak için savaşa devam etmek kaçınılmaz olmuştur. Çünkü İran'ın ileri sürdüğü şartların özellikle Baas rejiminin yönetimden çekilmesi Irak için kabul edilemez bir koşuldu. Bundan dolayı çatışmalar kaldığı yerden devam etmiştir.

1982 yılının Temmuz ayına gelindiğinde İran, Basra yakınlarındaki Irak topraklarına Ramazan Harekâtını başlatmıştır. Söz konusu saldırılara karşılık, Irak topçu ateşiyle karşı karşıya kalmış ve ağır kayıplar vermiştir.1983 yılında da İran, sınır boyunca saldırılara devam etmiş fakat önemli bir başarı sağlayamamıştır (http://www.iranchamber.com/history/iran_iraq_war/iran_iraq_war2.php).

1984'ten itibaren Bağdat, İran topraklarını kontrol etmekten ziyade Tahran'ın Irak'taki büyük kazanımlarını engellemeyle uğraşmıştır. Öncelikle, Saddam Hüseyin İran'ı çeşitli yollarla müzakere masasına oturtmaya çalışmış ve savaşın bütün maliyetini İran'a yüklemek için çabalamıştır. Bunun yanında, İran birliklerine karşı kimyasal silah kullanmış ve birçok ekonomik merkeze saldırılarda

bulunmuştur. Irak'ın, rakibinin ilerlemesini durdurma kararlılığına rağmen 1984 yılının Mart ayında İran yeni kazanımlar elde etmiş fakat çok az ilerleyebilmiştir. Yaşanan gelişmeler akabinde Irak diplomatik ve siyasi yollara yönelmeye karar vermiştir. 1984 yılının Nisan ayında Saddam Hüseyin barış müzakereleri için Humeyni'ye tarafsız bir bölgede görüşme teklifinde bulunmuştur. Ancak Tahran bu teklifi ve Saddam Hüseyin ile müzakere etmeyi kesin bir dille reddetmiştir. İkili müzakere çabalarının sonuç bulmaması üzerine Irak son çare olarak, uluslararası güçlerin aracı olmasını sağlayıp savaşın sona erdirilmesi için girişimlerde bulunmuştur (https://www.jewishvirtuallibrary.org/iran-iraq-war).

1984 yılında Irak, İran'la barış yapma çabalarını sürdürürken Batı'yı müdahale etmeye zorlamak ve düşmanın ekonomisini yıpratmak için Tanker Savaş'ını başlatmıştır. Buna binaen İran tankerlerine ve petrol terminaline saldırmıştır (Szczepanski, 2019). İran ise bu saldırılara karşılık olarak Kuveyt'ten Irak petrolü taşıyan tankerler başta olmak üzere Irak'ı destekleyen birçok Basra Körfezi ülkelerinin tankerini hedef almıştır. İran'ın özellikle Suudi Arabistan ve Kuveyt tankerlerini batırmak istemesinin sebebi, bu ülkelerin Irak'a destek oldukları düşüncesidir. Ülkelere gözdağı vererek bu desteklerinin önüne geçmek istemiştir.

Bu savaş uluslararası piyasalarda petrol bolluğu nedeniyle herhangi bir kriz durumu oluşturmamıştır. Irak 1986 yılında da tanker saldırılarına devam etmiş ve petrol sevkiyatlarını sekteye uğratmak istemiş ama İran ustalıkla üstesinden gelmiştir. Dolayısıyla Bağdat hükümetinin tanker stratejisi boşa çıkmıştır.

1985'e gelindiğinde her iki ülke de birbirlerinin nüfus merkezlerini ve sanayi tesislerini hedef almıştır. İran tahmini 60.000 askeriyle birlikte en büyük kara saldırısını Mart 1985'te Basra yakınlarında gerçekleştirmiş ancak çok ağır kayıplar vermesine rağmen saldırı sonuçsuz kalmıştır. Mayıs ayında Irak, Tahran'a ve diğer büyük İran şehirlerinde hava saldırılarına, uzun menzilli topçu saldırılarına ve karadan karaya füze saldırılarına başlamıştır. İran ise Irak'a hava saldırıları ve füze saldırılarıyla karşılık vermiştir. 9 Şubat 1986'da İran, Şattü'l-Arap 'a başarılı sürpriz bir saldırı gerçekleştirmiş ve terk edilmiş olan Irak petrol limanı El-Fav'ı ele geçirmiştir. El-Fav adası Irak için önemli bir kayıp olmuştur. El-Fav'dan İranlıları uzaklaştıramayan Iraklılar, Bağdat'a yakın bir konumda bulunan Mehran'a saldırı

düzenlemiş ve bölgeyi yalnızca birkaç ay elinde tutabilmiştir. Daha sonradan Mehran'ı ele geçirmek için Kerbala-1 harekâtını başlatmış olan İran, önemli çatışmaların ardından Irak'ı bölgeden geri çekilmek zorunda bırakmıştır. Bu harekâtın akabinde Tahran'ın Kerbala-2, Kerbala-3, Kerbala-4, Kerbala-5, Kerbala-6, Kerbala-7, Kerbala-8 ve Kerbala-9 Harekâtlarıyla Irak topraklarına olan saldırıları devam etmiştir (http://www.iranchamber.com/history/iran_iraq_war/iran_iraq_war1.php).

İran'ın elinin güçlenmesi ve Irak'ın üst üste yaşamış olduğu başarısızlıkların sonucunda Bağdat hükümeti savaşın boyutunu değiştirecek hamlelerde bulunarak kimyasal silah kullanmaya başlamıştır. 1986 yılının Mart ayının sonlarında, BM genel sekreteri Javier Perez de Cuellar Irak'ı resmi olarak İran'a kimyasal silah kullanmakla suçlamıştır. BM'nin Şubat ve Mart 1986'da İran'a gönderdiği dört kimyasal savaş uzmanının raporuna atıfta bulunan genel sekreter, Bağdat'ı 1925 Cenevre Protokolü'nün kimyasal silah kullanımı konusundaki ihlalini sona erdirmeye çağırmıştır. Irak bu suçlamaları reddetmiştir (http://www.iranchamber.com/history/iran_iraq_war/iran_iraq_war2.php).

Şattü'l-Arap 'ın kontrolünü tamamen eline geçirmek ve bölgesel olarak egemen güç haline gelme umutlarıyla yola çıkan Irak, İran'ın bu denli güçlü ve başarılı bir süreç yöneteceğini hesaba katmamıştır. Ancak İran bölgede stratejik önemini muhafaza etmiş ve savaş sonuna kadar direncini korumuştur. Savaş zaman zaman duraksama dönemlerine girmiş olsa da sekiz yıl boyunca sıcak çatışmalar halinde sürmüştür.

1988 yılının Mart ayında Irak, İran sınırının yakınında bir Kürt kasabası olan Halepçe'yi büyük oranda kimyasal silah kullanarak yeniden ele geçirmiştir (Ömerci, 2010). Aynı zamanda, 1988'de El-Fav yarımadası ve Mehran olmak üzere İran'ın kazandığı toprakların neredeyse tümünü geri almayı başarmıştır. Halepçe örneğinde görüldüğü üzere Saddam Hüseyin kendi halkına bile hiçbir şekilde merhamet etmemiştir (Daban E.Z. ve Daban C., 2018: 96).

1988 yılının Ağustos ayına gelindiğinde, hem İranlılar hem de Iraklılar savaşmaktan yorulmuştur (https://www.jewishvirtuallibrary.org/iran-iraq-war). Sekiz yıl kadar uzun bir süreci kapsayan savaş iki ülkeyi de oldukça yıpratmış ve ağır

bedellere mal olmuştur. Her iki ülkenin ekonomisi de karmakarışık hale gelmiş ve iki taraf için de kesin bir askeri sonucun imkânsız olduğu anlaşılmıştır. Bu yıpranmışlıkla savaşın daha fazla sürdürülemeyeceği anlaşılınca İran nihayet Birleşmiş Milletler aracılı bir ateşkesi kabul etmiştir. Irak'ın zehirli gaz kullanımı İran'ın savaşı sona erdirme kararında önemli bir faktör olmuştur (Szczepanski, 2019). Saddam savaşın sonunda İran'ı yendiğini iddia etmiş ve bazı dış güçler bu iddiayı desteklemiştir. İran-Irak Savaşı'nda hayatını kaybeden insan sayısı tahminlere göre 500.000 ile 1 Milyon arasındadır (Mcknight, 1991: 91). Dolayısıyla savaş iki ülkenin de belini ağır şekilde bükmüştür.

Tüm bu çatışmaların ve ağır kayıpların ardından Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 598 sayılı kararı çerçevesinde ateşkes sağlanmış ve her iki ülke de eski sınırlarına çekilmiştir. En önemli sınır anlaşmazlığını oluşturan Şattü'l-Arap 'ın kontrolü iki devlet arasında paylaşılmıştır. Ek olarak, savaşan taraflar diplomatik ilişkilerine ateşkesten sonra devam etmiştir (E.Z. Daban ve C. Daban, 2018: 96).

3.1.4.Küresel ve Bölgesel Güçlerin İran-Irak Savaşına Etkisi

Irak'ın İran topraklarını işgaliyle başlayan anlaşmazlıklar doğrultusunda, 22 Eylül 1980'de Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri her iki tarafı da anlaşmazlığa barışçıl bir çözüm bulmaya çağırmıştır. Genel Sekreterin acil bir Güvenlik Konseyi toplantısı talebinin ardından Konsey Başkanı, Genel Sekreterin teklifini destekleyen ve tarafları anlaşmazlıklarını barışçıl yollarla çözme çağrısında bulunan bir bildiri yayınlamıştır. 26 Eylül- 24 Ekim 1980 arasında Güvenlik Konseyi, İran-Irak savaşını görüşmek üzere altı kez toplanmıştır. Bu toplantıların ikincisinde güç kullanımına derhal son verilmesi ve anlaşmazlığa barışçıl bir çözüm getirilmesi çağrısında bulunulan 479 sayılı karar kabul edilmiş ve her iki taraf da uygun bir arabuluculuk teklifini kabul etmeye çağrılmıştır. Fakat bu kararda Irak'ın saldırgan tutumundan hiç bahsedilmemiş ve uluslararası alanda kabul görmüş olan sınırlarına geri dönmesi için çağrıda bulunulmamıştır. BMGK'nın bu tepkisi değerlendirildiğinde, Irak'ın Eylül 1980'deki eylemlerinin aşağı yukarı kasıtlı olarak görmezden gelindiği, Konsey'in bir bütün olarak İran hakkında olumsuz bir görüş barındırdığı fikri oluşmuştur.

Altıncı Konsey toplantısına gelindiğinde ise taraflardan hiçbirinin Konseyin çağrılarına veya bildirilerine uymayacağı açık bir şekilde görülmüştür.

Dünyanın zengin petrol rezervlerinin yer aldığı bölgede çıkan savaşın Basra Körfezi'nde ki petrol ihracatını sınırlamaya başlamasıyla birlikte Batılı devletler kendi menfaatlerini korumak için harekete geçme ihtiyacı hissetmişlerdir. Petrol ticaretinin önemi göz önüne alındığından dolayı Amerika Birleşik Devletleri ve bazı Avrupa ülkeleri Basra'ya savaş gemileri yollamıştır. Suudi Arabistan ve Kuveyt gibi Arap devletleri Irak'ı, Suriye, Cezayir ve Libya gibi devletler ise İran'ı desteklemiştir (Uçarol, 2013: 1183). Körfez ülkelerinin Bağdat'ı desteklemelerinde ki amaç İran'ı güvenlikleri için kendilerine bir tehlike unsuru olarak görmeleridir. Bu bağlamda Irak'a Suudi Arabistan ve Kuveyt milyarlarca dolar kredi ve hibe, Mısır ve Ürdün ise silah ve çeşitli malzeme temininde bulunmuştur. Bu ülkeler İran'da yaşanan devrimi kendi ülkelerine sıçramasından endişe duymuşlardır (https://www.jewishvirtuallibrary.org/iran-iraq-war). Diğer taraftan Suriye lideri Hafız Esad, önemli bir boru hattını kapatarak Saddam Hüseyin'in gelirini azaltmaya çalışmıştır. Gerçekten de ekonomik olarak Irak'a bu hamleyle büyük darbe vurulmuştur. Libya , Çin ve Kuzey Kore gibi ülkeler ise İran'a füze ve silah göndermişlerdir (Szczepanski, 2019).

3.1.4.1. Küresel Güçlerin Etkisi

İran İslam Devrimi'nden sonra Batılı devletler ve Sovyetler tarafından Irak bölgede bir denge unsuru olarak görülmüştür. Bundan dolayı Sovyetler Birliği Irak ile dayanışma halinde kalmış ve savaş boyunca ülkenin ana silah tedarikçisi olmuştur (Orhan, 2019: 395). Washington ve Moskova küresel rekabeti tarihinde ilk kez Irak'ı destekleyerek aynı tarafta yer almışlardır (https://www.infoplease.com/encyclopedia/history/asia-africa/middle-east/iraniraq-war).

ABD savaşın başlarında tam olarak nasıl tepki vereceğinden emin olamamış ve tarafsızlık politikası gütmüştür. Ancak İran'ın bu savaştan galip gelmesini istemedikleri bilinmekteydi. Humeyni'nin politikaları bölgenin istikrarı ve ABD'nin hayati çıkarları, özellikle petrol arzı ve İsrail güvenliği açısından ciddi bir tehdit olarak görülmüştür. Öte yandan Saddam Hüseyin ise Sovyetler Birliği tarafından

desteklenen ancak Amerikan çıkarları için daha az tehdit arz eden bir devlet olarak değerlendirilmiştir. Böylece ABD'nin ortaya çıkan politikası, bölgedeki Batı yanlısı rejimleri desteklemek ve iki ülkenin bölgesel bir tehdit olarak ortaya çıkamayacakları noktaya kadar savaşı götürerek zayıflamalarını ummak olmuştur. Amerika'nın tarafsızlık politikası zamanla değişmiş ve daha çok Irak'a doğru eğilim göstermiştir. Bu aşamadan sonra ABD; İran'ı kontrol altında tutabilmek ve barışı sağlayabilmek için tutarlı bir politika izlemek gerektiği düşüncesine sahip olmuştur. Dolayısıyla 1982 yılından itibaren yoğun olarak Irak'a destek sağlamış ve savaş sonuna kadar bu destekler 5 milyar doları bulmuştur. Fakat 1985- 1986 yıllarından itibaren el altından İran'a da silah sevk etmeye başlamıştır. Bunların bir kısmını İsrail üzerinden gerçekleştirmiştir. Diğer taraftan ABD ile İran arasında gizli ve resmi olmayan anlaşmalar sağlanmış, İran'a yapacağı silah ve bir takım askeri malzeme yardımı karşılığında Lübnan'da tutulan Amerikalı rehinelerin bırakılmasını istemiştir. Fakat bu olay kısa zamanda siyasi bir skandal olarak açığa çıkmıştır. Bunun üzerine durumu toparlamak isteyen ABD, Irak'a olan desteğini artırmıştır. İran'ın tanker saldırılarına karşı doğrudan saldırılarda bulunmuş hatta Körfez'den geçen Kuveyt tankerlerine ABD bayrağı asarak eskortluk yapmıştır. Aynı zamanda Irak'ın İran'a karşı kimyasal silah kullandığını bildiği halde Irak'a gerekli teknolojiyi ve çeşitli istihbarat bilgilerini sağlamıştır (Shalom: http://www.iranchamber.com/history/articles/united_states_iran_iraq_war1.php).

Savaşın devam etmesini istemeyen ülkelerden biri de İsrail olmuştur. Irak'ın kazanmasını asla istememesine karşın İran'a ufak çaplı silah ve uçak parçaları desteği sağlamıştır. Aynı zamanda daha önce bahsedildiği üzere ABD'nin İran'a satmış olduğu silahların sevki İsrail üzerinden yapılmıştır.

Diğer taraftan bu savaşta Sovyetler Birliği de ABD gibi tarafsızlığını ilan etmiştir. Hatta Irak'ın saldırgan tutumuna karşılık silah satışını belli bir süre durdurma kararı almıştır. Ancak savaşta İran'ın elinin güçlenmeye başlamasıyla birlikte Irak'a silah satışı yapmaya yeniden başlamıştır. Çünkü İran'dan ziyade Irak Sovyetlere karşı daha ılımlı politikalar izlemekteydi. Sovyetler Birliği'nin İran'a karşı olan tutumu yumuşak olmakla birlikte Humeyni'nin komünist rejimlere karşı tutumu çok katı olduğundan iki ülke arasında olumlu bir tablo çizilememiştir. Sonuç olarak, ABD gibi Sovyetler Birliği de Irak'ın en büyük silah tedarikçisi olmuştur.

Bunun yanında İngiltere, Fransa ve Almanya da silah ve teknoloji sevkiyatında yer almıştır. Dolayısıyla Avrupa ülkeleri savaşın başında tarafsız kalmayı esas almış olsalar da Irak'a gerektiğinde bazı desteklerde bulunmuşlardır (Yıldırım, 2005: 76-78).

3.1.4.2. Bölgesel Güçlerin Etkisi

İran ve Irak arasında yaşanan savaş bölgesel dengeleri önemli ölçüde etkilemiştir. Gerek petrol akışının sağlanması noktasında yaşanan sorunlar gerek sınır sorunları gerekse etnik unsurların bölgesel etkileri sekiz yıl boyunca küresel ve bölgesel sorunlara sebebiyet vermiştir.

Humeyni'nin devrimi yayma politikası bölgedeki birçok Arap devletinin Irak'ı desteklemesine yol açmıştır. Özellikle Suudi Arabistan bu tehdide en fazla maruz kalan ülkelerden olmuştur. Diğer taraftan petrol akışının sağlanması da bu devlet için önemlidir. Dolayısıyla Irak'a en çok finansal ve lojistik destek sağlayan bölgesel güçlerden biri Suudi Arabistan olmuştur. Silah sevkiyatlarının yanında bazı limanlarını savaşın başlarından itibaren Irak'a açmıştır. Suriye'nin önemli Irak petrol boru hatlarını kapatmasıyla birlikte yeniden açması için Suudi Arabistan'ın bazı girişim ve çabaları olmuş, ancak bu çabaların sonuçsuz kalması üzerine yeni boru hattı inşa etmeye başlamıştır. Tüm bu desteklerin yanı sıra her iki ülkenin de bölgede hâkim güç haline gelmesini istememiştir. Bu yüzden çoğunlukla Irak'ın yanında yer almış olsa da zaman zaman İran'la da bağ kurmaya çalışmış ve düşmanca davranmaktan kaçınmıştır (Çakırtaş, 2018: 86).

Bir diğer Arap devleti olan Mısır, savaş süresince Irak'ı destekleyen politikalar gütmüştür. Bu politikalar özellikle silah yardımlarını içermektedir. SSCB'den alınan silahlar savaşta ihtiyacını karşılamak amacıyla Irak'a satılmıştır. Dahası birçok Mısırlı gönüllü olarak savaşmak üzere Irak ordusuna katılmıştır. Mısır'ın bu desteğinin karşılığında elde etmek istediği şey Arap Birliği'ne katılabilmekti. Sonuç olarak Irak, Mısır'ın birliğe katılacağının sözünü vermiştir (Yıldırım, 2005: 75). Dolayısıyla iki ülke de hedefine ulaşmıştır.

İran ve Irak arasında yaşanan savaşta Irak tarafında yer alan diğer bir ülke de Ürdün olmuştur. Ürdün için de Humeyni'nin politikaları endişe verici olmuştur. Diğer taraftan İran'ın destekçisi olan Suriye ile ilişkileri sorunludur. Bu yüzden Ürdün savaş boyunca Irak'a oldukça stratejik destek sağlamıştır. Bu desteğin kapsamını; Akabe limanını Irak'a tahsis etmesi, kendi hava sahasını Irak'ın kullanımına açması ve Irak ordusuna katılmak üzere gönüllü Arap birliklerini oluşturmaya çalışması gibi önemli girişimler oluşturmaktadır.

Sekiz yıllık savaşta İran'ın en büyük bölgesel destekçisi Suriye olmuştur. Humeyni hükümeti ile iyi ilişkiler içerisinde olan Suriye, savaş esnasında tarafını belirlerken bu iyi ilişkileri baz almıştır. Hafız Esad yönetiminin İran'ın yanında yer alması ikili ilişkilerini daha da geliştirmiştir. İran ile iyi ilişkilerin yanı sıra Suriye, Saddam Hüseyin yönetimiyle problemler yaşamıştır. Bu sebepten ötürü İran ile birlikte hareket etme ihtiyacı duyulmuştur. Bu çerçevede İran ve Suriye arasında 1982 yılında petrol satışı ve ekonomik iş birliklerini içeren bazı antlaşmalar yapılmıştır. Aynı zamanda İran, Suriye'den silah ihtiyacını önemli ölçüde temin etmiştir. Potansiyel düşman olarak gördüğü Irak'ı ekonomik olarak zora sokmak isteyen Esad yönetimi Kerkük-Banyas petrol boru hattını kapatmış ve diplomatik ilişkilerini durdurmuştur (Sonnenberg, 1985).

Bölgesel anlamda savaş boyunca Irak'ın en önemli finans kaynağı ve diplomatik destekçisi ise Kuveyt olmuştur. Irak ile Kuveyt arasındaki ilişkilerin en iyi seyrettiği süreçtir. Diğer taraftan bazı lojistik yardımlarda da bulunmuştur (Arı, 2007: 552). Suudi Arabistan ile birlikte sağlamış oldukları desteğin 50 milyar dolar civarı olduğu tahmin edilmektedir. Irak, savaş boyunca ciddi bir dış borcun altına girmiş ve bu borcun büyük bir kısmının kaynağını Kuveyt devleti oluşturmuştur. Kuveyt'in Irak'ı desteklemesinin nedeni, İran Devrimi'ni kendi ülkesi adına tehdit unsuru olarak algılaması ve bu doğrultuda Irak'a destek sağlama zorunluluğunu kendinde hissetmesidir. İran ve Irak arasında savaşın başlamasından kısa bir süre sonra Basra Körfezi'ne kıyısı olan başta Suudi Arabistan ve Kuveyt olmak üzere Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Katar ve Bahreyn gibi ülkelerin öncülüğünde Körfez İşbirliği Konseyi oluşturulmuştur. Konsey olarak söz konusu iki ülke arasında yaşanan savaşta Irak'ın destekçisi olunmuştur. Humeyni'nin devrim ihracı politikasından endişe duyulması kapsamında Irak desteklenmiş olsa da Kuveyt de

diğer bölge devletleri gibi hiçbir zaman Irak'ın elinin güçlenip bölgede egemen güç olmasını istememiştir.

Savaş sona erdikten sonra Bağdat'ın müttefikleri vermiş oldukları borçları talep etmiş fakat Irak almış olduğu borçları geri ödeyecek pozisyonda olmadığını iddia etmiştir. Ayrıca Irak; tüm Arap devletleri için tehdit oluşturan İran rejimi ile savaştığı için almış olduğu finans desteklerinin Irak'a hibe edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Irak'ın bu tutumundan, almış olduğu borçları geri ödeme isteğinin olmadığı anlaşılmıştır. Ancak özellikle Kuveyt ve Suudi Arabistan Irak'ın borcunu silmeme konusunda kararlı davranmışlardır. Bu nedenle Irak, bu borçtan kurtulmak için çözüm yolları aramaya başlamıştır. OPEC' in petrol üretim kesintileri yoluyla petrol fiyatlarını yükselterek borçlarını ödemek bu yollardan biri olarak düşünülmüştür. Fakat OPEC'in bir üyesi olan Kuveyt, kendi petrol üretimini artırarak petrol fiyatında küresel bir artışın önüne geçmiştir. Irak, Kuveyt'i OPEC tarafından konulan kotaların üzerinde petrol üretmekle suçlamıştır. Petrol fiyatlarının düşmesi ve Irak'ın istediği kârı elde edememesiyle birlikte hoşnutsuzluğu artmıştır. Sonuç olarak 2 Ağustos 1990 tarihinde Irak Kuveyt'i işgal etmiştir.

3.2. REALİZM ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE'NİN İZLEDİĞİ POLİTİKALAR

Realizm, devletlerin kendi egemenliklerini nasıl koruyup muhafaza ettikleri konusuyla ilgilenmektedir. Dolayısıyla ülke sınırlarına yakın bölgede yaşanan savaşın egemenliğe yönelik nasıl bir tehdit oluşturduğu önemlidir. Bu noktada devletin rasyonel davranması kritiktir. İran-Irak Savaşı'nın Türkiye açısından tehdit olarak algılanıp algılanmadığı üzerinde durmak Türkiye'nin benimsemiş olduğu politikaları anlamak açısından önemli olacaktır. Bunu yaparken öncelikli olarak ülkenin tehdit algısının sınırlarını belirlemek gerekmektedir. Bu noktada Türkiye'nin tehdit algısının sınırları belirlenirken birçok faktörün etkili olduğu görülmektedir.

Cumhuriyetin kuruluşundan buna yana " yurtta sulh, dünyada sulh" ilkesini kendine dış politika çizgisi olarak belirleyen Türkiye'nin öncelikli hedefinin barış olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla barışa yönelik her türlü olumsuz girişim Türkiye nezdinde tehdit olarak algılanmıştır. Bu noktada İran-Irak Savaşı bölgesel

barışa yönelik tehdit oluşturmuştur. Bölgesel barışın tehditle karşı karşıya kalması hem siyasi hem de ekonomik olarak önemli etkilere sahip olmuştur.

Öte yandan jeopolitik ve jeostratejik konumu Türkiye'nin dış politika yapım sürecini belirlemede önemli faktör olurken, tehdit algısının sınırlarını büyük oranda etkilemektedir. Bulunduğu konum itibariyle Asya, Avrupa, Ortadoğu, Balkanlar, Kafkasya, Akdeniz ve Karadeniz olmak üzere birçok bölgede yaşananlardan Türkiye doğrudan veyahut dolaylı olarak etkilenmektedir. Aynı zamanda bölge dışı aktörlerin bölgeye yönelik faaliyetleri de Türkiye'yi yakından ilgilendirmektedir. Dolayısıyla ülkenin bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne, ulusal sınırlarına ve ulusal çıkarlarına yönelik tehdit algısının belirlenmesinde konumun önemi yadsınamayacak derecede büyüktür. Yine bu açıdan düşünüldüğünde İran-Irak Savaşı'nın; tarihi olarak bu bölgeyi uzun süre yönetmiş olan devletin yaşamsal çıkarları açısından ne denli büyük tehdit oluşturabileceği anlaşılmaktadır. Bu noktada Türkiye'nin yaşamsal çıkarlarını koruması adına realist politikalar belirlemesi önemlidir.

Türkiye'nin tehdit algısının en önemli ayaklarından birini ise ulusal çıkarların muhafaza edilmesine ve gücü elinde bulundurmasına dayandırdığımız ekonomik çıkarların korunmasının ehemmiyeti oluşturmaktadır. Yalnızca güvenliklerine yönelik saldırılar tehdit oluşturmamakta aynı zamanda devletlerin amaçlarını ve hedeflerini tehlikeye atacak olan faktörler de tehdit olarak algılanmaktadır. Egemen devletlerin ulusal çıkarlarının devamlılığı konusu realist teorinin temellerindendir. Devletlerin birçok amaç ve hedefi olmasına karşın en öncelikli hedefi hayatta kalmaktır. Devletlerin yaşayabilmeleri için askeri güç çok önemlidir. Bunun için ise ekonomik güç elde etmeleri ve bu ekonomik güçlerini askeri güce dönüştürmeleri gerekmektedir. Dolayısıyla bu durum askeri gücün devamlılığının sağlanabilmesi ve desteklenebilmesi için ekonomik gücün önemini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda devletlerin gelişmişlik düzeyini de aynı ölçüde artırabilmeleri ve ulus üstü meselelerde söz sahibi olabilmeleri için de kritiktir. Uluslararası politikayı güç mücadelesi olarak açıklayan Morgenthau, bu güç mücadelesine aktif olarak katılmanın zorunluluğunu vurgulamıştır (Morgenthau, 1970: 2-12). Tüm bunlardan yola çıkarak Türkiye'yi diğer devletlerde de olduğu gibi uluslararası alanda belli bir davranışı sergilemeye iten şeyin hayatta kalma ve ulusal çıkarlarını koruma amacı olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla devletin ekonomisi güçlendikçe devlet de buna

paralel olarak güçlenmektedir. Turgut Özal, Türkiye'nin ulusal çıkarları açısından hayati öneme sahip olan ekonomik faaliyetlerin arttırılması gerektiği bilincinde olarak İran-Irak Savaşı süresi boyunca her iki ülkeye de aynı mesafede durmaya çalıştırmış. Kriz ortamı devletin çıkarları düşünülerek fırsata çevrilmeye çalışılmıştır.

İran ve Irak'ın etnik grupları kullanarak birbirlerine karşı vermiş oldukları üstünlük kurma mücadelesi iki ülkeye de sınırı bulunan Türkiye'yi yakından ilgilendirmiştir. Savaşın başlangıcında Türkiye bölgesel ve küresel çıkarları doğrultusunda tarafsızlık politikası benimsemiş, 1983 yılında hükümete gelen Turgut Özal döneminde ise bunu; aktif tarafsızlık politikası şeklinde sürdürülmüştür (TBMM Tutanak Dergisi (b), 1986: 337). Bu politikanın temelinde güvenlik ve ulusal çıkar paradigmaları yatmaktadır. Realizme göre, devlet adamlarının en temel görevi ulusal çıkarlarını ve ülkelerini dışarıdan gelecek tehlikelere karşı korumaktır. Dolayısıyla, bölgesel anlamda yürütülen güç mücadelesi kapsamında Türkiye, kendi sınır güvenliği, toprak bütünlüğü ve ekonomik çıkarlarının devamlılığı için savaşan iki devletle de ilişkilerini barışçıl bir biçimde devam ettirmiştir. Bu noktada Türkiye tarafından ulusal çıkarlarını korumaya ve güvenliğini sağlamaya yönelik en uygun politikanın aktif tarafsızlık olduğu düşünülmüştür. Aktif tarafsızlık politikası kapsamında Özal her iki ülkeye de diplomatik ziyaretlerde bulunmuş ve çeşitli anlaşmalarla ilişkileri en iyi seviyede yürütmeye çalışmıştır. Özal, 15 Aralık 1984'te gerçekleştirmiş olduğu basın toplantısında tarafsızlık politikasına ilişkin şu görüşleri belirtmiştir (Dışişleri Bakanlığı Belleteni (b), 1984: 89):

> *"Doğumuzdaki komşularımız İran ve Irak ile münasebetlerimizi, aralarındaki savaş karşısında tarafsız kalma politikamız çerçevesinde yürüttük. Ancak, tarafsızlığımız ilgisizlik şeklinde değil, bilakis insancıl ve ekonomik bakımlardan yardımcı bir zihniyet içinde tezahür etmiştir."*

1980-1988 yılları arasında yaşanan uzun soluklu savaş bölgesel devletleri ve bölgesel dengeleri önemli ölçüde etkilemiştir. Bu mücadelenin etnik gruplar üzerinden yürütülmesi Türkiye açısından hassasiyet oluşturmuştur Ayrıca savaş sırasında çatışmaların Basra üzerinde yoğunlaşmasıyla beraber Türkiye her iki devletin lojistiğinde ve ticaretinde önemli hale gelmiştir. Irak, savaşa devam edebilmek için ihtiyacı olan lojistiğin büyük bir kısmını Türkiye'den tedarik ederken,

petrolünün de ihracını yine Türkiye üzerinden yürütmüştür. Bu bağlamda Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı önem kazanmış ve Irak ile boru hattının kapasitesinin artırılması konusunda anlaşmaya gidilmiştir (Yağcı, 2019: 333-334). Savaşın ilerleyen süreçlerinde Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı'nın ikincisi inşa edilmiştir (İnan, 2013: 72).

İran'da yaşanan devrim Türkiye topraklarında Şii nüfus bulunmadığından dolayı önemli bir tehdit oluşturmazken, Humeyni'nin girişmiş olduğu devrim ihracı politikasının diğer etnik gruplar açısından tehlike oluşturabileceği düşünülmüştür. Fakat savaşın patlak vermesinden itibaren Türkiye'nin benimsemiş olduğu tarafsız tutum bu tehlikeyi aza indirmiştir. Türkiye, tarafsızlık politikası çerçevesinde İran'la olan ticari münasebetlerini devam ettirmiş ve yeni anlaşmalarla bu ağı genişletmeye çalışmıştır. Böylelikle hem Türkiye'nin hem de İran'ın ekonomik çıkarları muhafaza edilerek, ilişkiler dostluk düzeyinde devam edebilmiştir.

Diğer bölge devletlerine benzer şekilde Türkiye de ne Irak'ın ne de İran'ın güçlenerek bölgeye egemen olmalarını istememiştir. Realizm düşüncesine göre devlet, diğer ülkelere ve tehlikelere karşı kendi vatandaşlarını korumak, toprak bütünlüğünü sağlamak durumundadır. Bilhassa Saddam Hüseyin'in saldırgan politikaları, Humeyni'nin ise rejim ihracı ve hırslı politikaları Türkiye açısından oldukça endişe verici karşılanmış ve devlete karşı potansiyel tehdit olarak algılanmıştır. Özellikle birbirlerine karşı mücadeleleri kapsamında etnik gruplara yönelik eylemleri, PKK terör örgütü ile uğraş içerisinde olan Türkiye'de güvenlik kaygısı oluşturmuştur. Bu yüzden, Özal hükümeti savaşan devletleri dengeleyebilmek için dış güçleri ve uluslararası kurumları savaşın sona erdirilmesi için birlikte hareket etmeye davet etmiştir. Zira bir türlü barışa yanaşmayan ve zaman zaman çatışmaların şiddetini artıran taraflar dünya barışına da tehlike oluşturmuşlardır.

Devletin kendi gücünü koruyabilmesi ve komşu devletlerde yaşanan savaştan zarar görmemesi için askeri güce sahip olması kritik önem arz etmektedir. Askeri gücün sağlanması ise ekonomik güçle ve teknolojik ilerlemeyle paralellik göstermektedir. Türkiye, savaşan devletlerin ticaretlerini devam ettirebilmeleri açısından stratejik bir konuma sahip olmuştur. Bu yüzden Türkiye'nin tarafsız kalması her iki devlet tarafından olumlu karşılanmıştır (Çakırtaş, 2018: 91). Sınırdaki

savaştan duyulan güvenlik kaygılarının yanında, bu çatışma Türkiye'ye önemli ölçüde ekonomik fırsatlar da sunmuştur. Savaş sürecinde ulusal çıkar Türkiye'nin güvenlikten sonraki en önemli dış politika parametresini oluşturmuştur. Heywood'un belirttiği üzere; devletin politikasının ulusal çıkar olması demek vatandaşlarının iyiliğini ve güvenliğini kendine rehber olarak gördüğü anlamına gelir. Dolayısıyla ülkesinin güvenliğini sağlamayı ve gelişmişlik düzeyini arttırmayı kendine rehber olarak benimseyen Özal, İran-Irak Savaşı'nın yakın takipçisi olmuş ve ulusal çıkarları doğrultusunda ekonomik ve ticari faaliyetlere ağırlık vermiştir.

Bölgesel barış ve güvenliği tehlikeye sokan savaşın, iki ülkeyi de memnun edecek bir çözüme kavuşturulması Türkiye'nin en önemli hedeflerinden biri haline gelmiştir (TBMM Tutanak Dergisi (a), 1985: 406). Özal hükümeti Atatürk ilkelerine dayandırarak benimsemiş olduğu barış siyaseti kapsamında; uluslararası arenada bu çatışmanın da sona erdirilmesi için büyük çaba sarf etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 1985 (b): 75). Bu siyasetin özünü Türkiye'nin güvenlik ihtiyaçlarıyla birlikte bölgesel huzur ve istikrarın tayini oluşturmaktadır. Buna ek olarak, güçlü ve istikrarlı ekonomi politikaları Türkiye'nin askeri, siyasal ve sosyo-kültürel gelişimine katkı sağlaması açısından önemlidir. Pragmatik bir lider olan Özal'ın ekonomi öncelikli dış siyaseti; İran-Irak Savaşı'ndaki tutumunun temellerini oluşturmuştur.

3.2.1. Ulusal Çıkarlar ve Güvenlik Politikaları Kapsamında Aktif Tarafsızlık

Türkiye'nin toprak bütünlüğü ile ulusal çıkarlarını koruma ve güvenliğini sağlama ihtiyacı Atatürk döneminden itibaren başlayarak uluslararası alanda zaman zaman tarafsızlık politikası izlemesine neden olmuştur. Tarafsızlık politikasının sınırları çoğu zaman; iş birliği içinde olunan ülkelerin tavırlarıyla eşgüdümlü bir biçimde belirlenmeye çalışılmış olsa da iç politika parametreleriyle de paralelliği korunmuştur. Türkiye gerek anlaşmazlıklardan yara almamak gerek ekonomik çıkarlarını korumak üzere taraf belirlemesi gerektiği noktalarda da oldukça dikkatli davranmaya çalışmıştır.

Uzun yıllar boyunca iç kavgalara, etnik çatışmalara ve dış etkilere ev sahipliği yapmış olan Ortadoğu Bölgesi'nde, yirminci yüzyılın ikinci yarısında

yaşanmış olan ve bölgesel dengelerini önemli ölçüde etkileyen İran-Irak Savaşı; iki ülkeyle de sınır komşusu olan Türkiye'yi yakından ilgilendirmiştir. Türkiye'nin söz konusu bölgedeki özel konumu itibariyle sorumlulukları artmış ve bu sorumlulukların sonucu olarak güçlüklerle başa çıkma yolları aranmıştır. Bu kapsamda benimsenen aktif tarafsızlık, Türkiye'nin hem kendi menfaatlerini koruyabilmesi hem de problemlerin çözümlenmesine yardımcı olabilmesi için İran-Irak Savaşı boyunca benimsenmiş önemli bir realist politika olmuştur. Türkiye kendi ulusal çıkarlarını tehlikeye atacak bir davranışta bulunmaktan kaçınmaya çalışmış ve dolayısıyla İran-Irak Savaşı'nda kendisini herhangi bir tarafta konumlandırmamıştır. Bu politika, İran tarafının Irak'a karşı kullanmış olduğu Kürt kartını Türkiye'ye karşı oynamasını engellemiş ve ekonomik ilişkilerin gelişmesine neden olmuştur (Gündoğan, 2003). Irak tarafının ise ticari ve lojistik faaliyetlerinden dolayı Saddam'ın saldırgan tavırlarını Türkiye'ye karşı sergilemesinin büyük oranda önüne geçmiştir. Türkiye tarafsız kalarak hem kendi güvenliğini muhafaza etmeye çalışmış hem de savaşan taraflarla siyasal ve ekonomik ilişkilerini devam ettirmeye, aynı zamanda önüne çıkan imkânlardan faydalanmaya çalışmıştır (Sandıklı ve Karabel, 2016: 17). Yani kısaca ulusal çıkarlar Türkiye nezdinde savaş boyuncu öncelikli konumda yer almıştır. Bu durum Türkiye'nin uyguladığı politikaların realist izahını mümkün kılmaktadır.

Sorumlulukları çerçevesinde Türkiye'nin en büyük ideali bölgedeki istikrarın ve güven ortamının sağlanması olmuştur. İstikrarın sağlanmasının en birincil yolu savaşan ülkelerden herhangi birinin güçlenmesini engellemek, aynı zamanda bunu bölgede denge unsuru olarak kullanıp yapıcı ve gerçekçi politikalar izlemek olmuştur. Savaşın başından itibaren belirlenmiş olan tarafsızlık politikası, Özal'ın başbakanlığı döneminde de devam etmiştir. Özal tarafsızlık politikasını bölgede yaşanan sorunların birçoğunda sürdürmüş ve her fırsatta Türkiye'nin istikrarı sağlayabilme konusundaki rolüne vurgu yapmıştır (TBMM Tutanak Dergisi, 1990 255).

Tarafsızlık politikasının sürdürülebilirliği konusunda liderin rolü önem arz etmektedir. Karar alıcı olarak liderin dış politika algısı güvenlik ve ulusal çıkar unsurlarının sınırlarını çizmekte olup, ülkesini tehdit eden bölgesel istikrarsızlıklara yönelik yapıcılığın ve dengenin sürekliliği sağlanmalıdır. Bu bağlamda, pragmatik

lider Özal'ın Şubat 1984'te gazetecilerin sorularına yönelik yapmış olduğu açıklama bölgedeki istikrarsızlık ve çatışmalara ilişkin Türkiye'nin genel tavrını açıklar niteliktedir (Dışişleri Bakanlığı Belleteni (d), 1984: 29):

> *"Türkiye açısından bölgemiz oldukça sıcak bir manzara aldı. Bir taraftan Lübnan'daki karışıklıklar, öbür taraftan İran-Irak Savaşı'nın alevlenmesi, bunların gerisinde uzun yıllardır devam eden Arap- İsrail meseleleri var. Bütün bunlar bölgenin, dünyanın en kritik bölgesi olduğunu gösteriyor. Her an problemlerin büyüyebileceği bir bölgedir. Ancak, Türkiye bölgede en istikrarlı memleket hüviyetindedir. Tabii istikrarın elde edilmesi, istikrarın gelişmiş olması, ekonomik durumun daha iyiye gitmesi, Türkiye'nin bölgedeki önemini arttırmaktadır. Türkiye bölgede herhangi bir tarafın yanında değildir. Her meseleye bölgenin genel dengesi çerçevesinde bakmaktadır ve problemlerin çözümü için bir nevi durumunu muhafaza etmektedir. Yani problemlerin çözümü için kendisine imkân verilebilirse, fırsat verilirse, herhangi bir yere angaje olmadığı için çözebilecek pozisyonunu muhafaza etmektedir. Türkiye'nin her zaman bu durumunu muhafaza etmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Bölgedeki istikrarın yeniden tesisine yardımcı olmak, Türkiye'nin belki de yapabileceği en önemli katkı olur."*

Realizm, devletlerin dış politika kararlarının hangi kapsamda alındığı ve hangi politikayı neden benimsediği konularıyla ilgilenmektedir. Dolayısıyla kriz anı için alınan kararlar, askeri ve güvenlik politikaları, devletin ekonomi politikaları ve ittifak tercihleri Türkiye'nin amaçlarını analiz etme konusunda yardımcı olmaktadır. Bu doğrultuda, bahsetmiş olduğumuz basın toplantısında Özal, aktif tarafsızlık politikasını Türkiye'nin Ortadoğu'da ağırlığını koruyabilmesi için benimsendiğini belirtirken, aynı zamanda hem bölgenin hem de Türkiye'nin menfaatlerini muhafaza edebilmenin ilişkilerin gelecek adına önem arz ettiğini vurgulanmıştır. Bu sebeple taraf tutmanın kabul edilemez olduğu belirtilmiştir. Herhangi bir taraf tutma durumunun bölgede Türkiye'nin ağırlığını ve sözünün geçerliliğini yitirmesine sebep olacağı düşünülmüştür (Dışişleri Bakanlığı Belleteni (d), 1984: 44). Dolayısıyla Türkiye, pragmatik politikalar ve aktif tarafsızlık anlayışı çerçevesinde bölgesel

problemleri barışçıl yollarla çözme yoluna gitmiştir. Bu tutumun temelinde; bölgede etkin role sahip olmak ve bölgedeki önemini uluslararası alanda gösterme amacının yattığını da söylemek mümkündür.

Savaşın başlarından itibaren savaşan taraflar diğer devletleri kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Dahası Irak, içinde Türkiye'nin de bulunduğu birçok ülkeye temsilciler göndererek savaşa yönelik tutumunu aktarmıştır. Türkiye savaşın en başından tarafsızlığını belli ederek iki taraf arasında dengeli bir politika izleyeceğini belirtmiştir (Özdemirci, 2014: 73). Böylece Türkiye kendi çıkarlarını muhafaza etmeye çalışmıştır.

Diğer taraftan, İran ile tarafsızlık politikası çerçevesinde yürütmüş olduğu ticari ilişkilerini sekteye uğratmak isteyen bazı yabancı basın kuruluşları birtakım iddialar ortaya atarak, Türkiye'nin İran sınırında harekât başlattığı yönünde haberler yapmışlardır. Bu haberleri Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Büyükelçi Nazmi Akıman şu sözlerle yalanlamıştır (Dışişleri Bakanlığı Belleteni (a), 1984: 28):

> *"Ajans France Press'e atfen yabancı basında Türk Hava Kuvvetlerinin Türk- İran sınırının İran tarafında hava harekâtında bulunduğuna dair bazı haberler yayınlanmıştır. Bu haberler tümüyle gerçeklere aykırıdır. Bu şekilde bir harekât kesinlikle vuku bulmamıştır. Zaman zaman yabancı bazı mahfillerce yayılmak istenilen bu haberlerin kasıtlı olduğu ve ülkemizin tarafsızlık politikası çerçevesinde bölge ülkeleriyle idame ettirdiği iyi ilişkileri bozmaya matuf bulunduğu açıkça anlaşılmaktadır."*

Dış basında yer alan ve Türkiye'nin izlediği tarafsızlık politikasını karalayıcı nitelik gösteren, ABD kaynaklı Newsweek Dergisi'nde Mart 1984'te yayınlanan diğer bir iddia da Suudi Arabistan'ın, Türkiye tarafından İran'a yapılan gıda ve silah sevkiyatını sonlandırmasını talep ettiği yönündeki iddia olmuştur. Bu iddialara yönelik Dışişleri Bakanlığı'ndan yanıt gelmiş; kesinlikle böyle bir durumun söz konusu olmadığı ve Türkiye'nin, savaşın en başından beri titizlikle yürüttüğü tarafsızlık politikasından dolayı ne İran'a ne de Irak'a herhangi bir silah sevkiyatında bulunmadığı belirtilmiştir (Dışişleri Bakanlığı Belleteni (a), 1984: 35). Türkiye çizgisini aktif tarafsızlık minvalinde muhafaza ederek, ilişkilerini ekonomik ve ticari

boyutta yürütmüştür. Dünya'nın en sıcak çatışmalarına sahne olan bölgede istikrar unsuru olarak görülen Türkiye; dost ve komşu iki ülkenin de çıkarlarını gözetmiştir. Bu yüzden bölgenin genel dengesini korumak için elinden gelen çabayı sarf etmiştir. Türkiye, problemlerin büyümesinin bölgeyi daha büyük tehditlere açık hale getireceğini düşünmüştür.

Türkiye'nin İran-Irak Savaşı'na yönelik yürütmüş olduğu tarafsızlık politikasının en önemli ayağını iki ülkeyle de yürütmüş olduğu ekonomik ve ticari ilişkileri ile ortak enerji politikaları oluşturmuştur (Gündoğan, 2003). Bu kapsamda herhangi bir ülkeye taraf olmadan ekonomik ilişkileri kontrol altında tutarak sistematik kazanımlar elde edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla, iki bölgesel güçle yakın ilişkiler kurularak yeni ekonomik sahalar oluşturmak amaçlanmıştır. Bu durum Türkiye'nin realist dış politika eğiliminin önemli göstergesidir.

3.2.1.1. Karşılıklı Temaslar Çerçevesinde Ticari İlişkiler

Türkiye'nin İran-Irak Savaşı'na aktif olarak taraf olmamasının en önemli nedenlerinden biri ekonomiktir. Turgut Özal tüm dünya ülkeleriyle iyi ilişkiler içinde olma politikası gereği komşu ülkelere ayrıca önem vermiştir. Özellikle İslam ülkeleriyle olan ilişkilerin ilerletilmesi gerektiğini ve bu ülkelerle yakın ilişkilerde olmanın önemli olduğunu düşünmüştür. Bu kapsamda, Özal'ın aktif ve ekonomi odaklı dış politikası çerçevesinde yurt dışı ziyaretleri önem taşımaktadır. Özal döneminde bu fikrin yansıması olarak hem kendinin bizzat yaptığı görüşmeler hem de devlet yetkilileri tarafından yapılan karşılıklı görüşmelerle beraber ticaretin sınırlarının genişletildiği ve bu genişleme kapsamında ikili ilişkilerin geliştirildiği görülmüştür. Dolayısıyla ekonomik ve ticari ilişkileri gerçekleştirilen temaslar üzerinden değerlendirilmesinin daha doğru olacağı düşünülmüştür.

Özal'ın başbakan seçilmesinden sonra, önemli değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bu dönemde resmi ziyaretler özellikle arasında İran ve Irak'ın da yer aldığı İslam ülkelerine yönelik gerçekleştirilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 1984 (a): 283). Bu ziyaretler, Türkiye'nin izlediği aktif tarafsızlık politikasının ve ticari ilişkileri geliştirme fikrinin en net örneklerini teşkil etmektedir. Bununla birlikte yürütülen ticari politikaların ulusal çıkarlara hizmet etmesi öncelenmiştir.

Aynı şekilde, İran-Irak Savaşı'nın patlak vermesinden itibaren Türkiye ilk olarak bazı anlaşmalarla ticari ilişkilerini garanti altına almaya ve karşılıklı ziyaretlerle de savaş durumunu kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda avantaj haline getirmeye çalışmıştır. Ekonomik ve ticari ilişkilere ağırlık verilmesinin sebebi, Türkiye'nin dış politika parametreleri açısından ulusal çıkarın önemidir.

İlk olarak, İran ile kurulan dostane ilişkiler savaş boyunca iki ülkeyi memnun edici düzeyde gelişmiştir. 1982 yılında Özal'ın başbakan yardımcısı olduğu sırada Tahran'a gerçekleştirmiş olduğu ziyaret ve liderlerle yapmış olduğu görüşmeler kapsamında ekonomik alanda varılan mutabakatlar iki ülke arasında daha sıkı bir iş birliği için önemli bir başlangıç oluşturmuştur. Bu başlangıcın ardından, Nisan 1984'te Özal başbakan olarak ilk resmi ziyaretini başbakanın daveti üzerine İran'a gerçekleştirmiştir (TBMM Tutanak Dergisi (b), 1984: 41). Bu ziyaret ikili diplomatik ilişkilerin devamı niteliğinde önem taşımaktadır. Ziyaret esnasında iki ülke arasındaki ilişkiler, bölgesel problemler, İran-Irak Savaşı, ticari ve ekonomik konular kapsamlı bir biçimde görüşülmüştür. Türkiye'nin ihtiyacını karşılayacak altyapı tesislerini de içine alan daha geniş ve somut alanlarda iş birliğini genişletmeyi öngören genel bir anlaşmaya varılmıştır. Özal'ın bu ziyareti kapsamında ticaret hacminin 2,4 milyar dolara yükseltilmesi konusunda mutabakata varılmıştır. Türkiye'nin ekonomik anlamda ilişkileri geliştirmek ve birçok alanda iş birliği sağlamak için sarf ettiği çabaları İran hükümeti tarafından da aynı istekle karşılık bulmuştur.

Aynı zamanda, Şubat 1984'te Ankara'da Türkiye-İran Ulaştırma Karma Komisyonu toplantısı gerçekleşmiştir. Toplantı sonunda 1984 yılı boyunca 2 milyon ton transit, 2 milyon ton ihraç malı olmak üzere totalde 4 milyon ton malın taşınması yönünde anlaşmaları içeren bir protokol imzalanmıştır. Buna ek olarak Türkiye, İran gemilerinin yapımını, onarımını ve bakımlarını üstlenmiştir.

Bir önemli ziyaret de İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti tarafından 13 kişilik bir heyetle 31 Temmuz 1984'te Ankara'ya gerçekleşmiştir. Ziyaret kapsamında yapılan görüşmelerde Türkiye ve İran arasındaki ikili ilişkiler, bölgesel ve uluslararası sorunlar kapsamlı bir biçimde konuşulmuştur. Ziyaret sırasında Velayeti, basın mensuplarının sorularına binaen yapmış olduğu açıklamalarda İran-Irak Savaşı'na yönelik Türkiye'nin tarafsız tutumundan duydukları memnuniyeti dile

getirirken, aynı zamanda Türkiye ve İran arasındaki ticari ilişkiler çerçevesinde Türkiye'nin ihraç ettiği mallara karşılık olarak petrol alımı hususunda görüşmeler yapıldığı belirtilmiştir. Diğer taraftan, hiçbir ülkeden Irak'la yapmış oldukları savaşa yönelik arabuluculuk beklemediklerini vurgulamıştır. Velayeti bu sözleriyle, bölgesel dengeleri olumsuz yönde etkileyen bu savaşta, İran'ın herhangi bir çözüm eğiliminde olmadığını gösterirken, Türkiye ile yürütmüş oldukları iyi komşuluk ilişkilerini ekonomik minvalde kuvvetlendirildiğinin mesajı verilmiştir. Yani savaşın devamının ticari faaliyetleri sekteye uğratmaması iki ülkenin de çıkarına olmuştur.

Bu ziyaretin akabinde Devlet Bakanı İsmail Özdağlar 14-17 Ağustos 1984 tarihleri arasında Türkiye- İran Karma Ekonomik Komisyonu toplantısı münasebetiyle İran'a gitmiştir. Toplantıda Karma Ekonomik Komisyonu Protokolü ile buna ek belgeler imzalanmıştır. İran'dan dönüşünde verdiği bir demeçte Özdağlar, yapılan ziyaret çerçevesinde iki ülke arasında ticari alanda yaşanan birtakım sorunların görüşülüp değerlendirildiğini belirtmiştir. Bu toplantının öncesinde Nisan ayında gerçekleştirilen Türkiye- İran Karma Ekonomik Komisyonu görüşmelerinde 1 milyar 400 milyon dolarlık ihracat ön sözleşmesi yapılmış, 6 milyon ton petrol alımı için mutabakata varılmış olmasına karşın demir, çelik ve buğday fiyatları konusunda konsensüs sağlanamamış ve konunun çözümüne ilişkin ileri tarihlerde görüşme kararı alınmıştır. Ağustos ayında yapılan görüşme çerçevesinde bu konularda mutabakat sağlanmıştır(Dışişleri Bakanlığı Belleteni (c), 1984: 67-68). Yapılan görüşmeler çerçevesinde ticari faaliyetlerin sınırlarının genişletildiği ve ihraç edilen mallarda çeşitliliğin arttığı görülmektedir.

Diğer taraftan, 20-22 Ocak 1985 tarihlerinde İran başbakanı Hüseyin Musavi'nin Özal'ın resmi davetlisi olarak yapmış olduğu ziyarette ticari alanda önemli kararlar alınmıştır. Ticaret hacminin artırılarak sene sonuna kadar 3 milyar dolara çıkarılmasını içeren Karma Ekonomi Komisyonu Protokolü imzalanmıştır. Bu görüşmeye ilişkin Turgut Özal 23 Ocak 1985 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada önemli açıklamalarda bulunmuştur. Özal bu görüşmeyi değerlendirmeden önce geçmiş yıllara yönelik ticari ilişkilerin kısa bir değerlendirmesini yapmıştır. Bu değerlendirmelere göre, Türkiye ile İran arasındaki ticari münasebetlerde 1970'li yıllardan 1979 yıllara kadar önemli bir gelişme sağlanmazken İran'da yaşanan devrim ile beraber ekonomik ilişkilerin süratle

arttığını belirtmiştir. İki ülke arasında 20-30 milyon dolarda seyreden ticaret hacminin 1983 yılı itibariyle 2 milyon dolar civarına kadar yükseldiğini bildirmiştir. Bu yükselişten iki ülkenin de duyduğu memnuniyetin yapılan görüşmelerde dile getirildiğini vurgulamıştır (TBMM Tutanak Dergisi (a), 1985: 403)

Musavi'nin Türkiye ziyaretiyle varılan anlaşmalar iki ülke arasındaki olumlu havayı arttırmış ve ticari ilişkileri pozitif yönde etkilemiştir. Yapılan görüşmelerde ekonomik ilişkilerin kapsamlı bir biçimde ele alındığını belirten Özal, 1985 yılı boyunca öngörülen ticari faaliyetlerle ilgili şunları dile getirmiştir (TBMM Tutanak Dergisi (a), 1985: 405):

> *"1985 yılı içinde İran 'a takriben 550 milyon dolar civarında sanayi aletleri, makineler, traktörler, ziraî aletler ve otomobil yedek parçaları ihraç edilecektir. Yine ihracatımızda önemli bir yer tutan demir-çelik ürünleri konusunda ise, bu yıl 850 bin ton yuvarlak demir, 150 bin ton diğer demir-çelik mamulleri, 40 bin ton levha, 200 bin ton galvanizli boru, 50 bin ton galvanizli levha gibi toplam değeri yaklaşık 400 milyon dolar olan bir ihracat bağlantısı da sağlanmıştır. Ayrıca 1985 yılında İran'a 200 bin ton buğday, 200 bin ton civarında arpa, 840 bin ton çimento, 300 bin ton şeker ve 28 bin ton et ihracı öngörülmektedir. Bunlara ilaveten yaklaşık 170 milyon tutarında tekstil ürünleri, 100 milyon dolar tutarında plastik ve kimyevi maddeler ihracatımızda önemli diğer kalemleri teşkil edecektir. Bu maddelerin önemli bir kısmında kesin bağlantılar yapılmış, diğerlerinde ise mukavelelerin en kısa zamanda sonuçlandırılması kararlaştırılmıştır. İran'dan ithalatımızda en önemli kalemi teşkil eden ham petrolde 1985 yılı içinde öngördüğümüz miktar 6 milyon ton civarındadır. Ayrıca iki ülke arasında sınır ticaretinin geliştirilmesi de kararlaştırılmıştır."*

Diğer taraftan Türkiye, İran ve Pakistan arasında kurulan ve yürütülen Bölgesel İşbirliği Örgütü 1985 yılında Ekonomik İşbirliği Örgütüne dönüştürülerek yeni bir ekonomik işbirliği adımları atılmıştır. Bu kapsamda Ekonomik ve Altyapı İşbirliği, Teknik Ve Sanayi İşbirliği, Tarımsal İşbirliği, Eğitim Ve Bilimsel İşbirliği alanlarında üç ülkenin de temsilcilerinin yer alacağı şekilde komitelerin kurulmasına karar verilmiştir. Böylelikle çeşitli alanlarda teknik iş birliğini içeren çalışmalar

belirlenmiş ve birtakım faaliyetler heyetlerce yapılan toplantılarla görüşülmüştür. Dolayısıyla Türkiye, İran ve Pakistan arasındaki Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün çalışmaları önemli ölçüde aktifleştirilmiştir (İnat, 2015: 9).

İran'ın yanında Irak'la da savaş sürecinde ekonomik ve ticari ilişkilerde gelişmelerin yaşandığı görülmüştür. Türkiye'nin Irak'a yönelik ihracat oranının yükselmesi ve ekonomik iş birliğinin artmaya başlamış, böylece ticaret açığı da Türkiye açısından kapanmaya başlamıştır. 1984 yılına gelindiğinde Irak Türkiye açısından önemli bir ticari ortak haline gelmiş ve hatta istatistiklerde ilk sıralarda yer almıştır. Turgut Özal döneminde, Bağdat hükümeti ile ekonomik ilişkilerini petrole karşılık mal değişimiyle sınırlı bırakılmamış ve birçok alanda iş birliği sağlanmıştır (Gözen: 2000: 53). Özellikle ticari konularda kazançlı adımların alt yapısının oluşturulduğu, Irak Başbakan Yardımcısı Taha Ramazan'ın davetiyle Mayıs 1984'te Özal'ın Irak'a yönelik resmi ziyareti önemlidir.

Başbakan Özal'ın Irak ziyaretinin öncesinde Mart 1984'te yapılan diğer bir ziyaret Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarı Ekrem Pakdemirli tarafından gerçekleştirilmiştir. Pakdemirli bu ziyaretinde birçok hükümet yetkilisiyle görüşmeler sağlamış ve Türkiye ile Irak arasında birçok alanda yapılacak olan iş birlikleri görüşülmüştür. Aynı zamanda görüşmeler esnasında bir ticaret protokolü imzalanmıştır. Pakdemirli bu ziyaret dönüşünde, görüşmelerde iki ülke arasındaki ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi ve dış ticaret hacminin arttırılması hususlarında mutabakata varıldığını bildirmiştir. Vahit Halefoğlu'nun 16 Aralık 1984'te TBMM'de Dışişleri Bakanlığı bütçesi görüşmeleri sırasında yapmış olduğu konuşmada Irak'a yönelik ihracatın geçen seneye oranla %100'den daha fazla yükselerek 692 milyon dolara ulaştığını belirtmiştir (TBMM Tutanak Dergisi (b), 1984: 42). Dolayısıyla 1980 yılında %4,6 olan oran 1984 yılında %13,1 düzeyine kadar artmıştır (Gözen, 2000: 53)

Gerçekleştirilen resmi görüşmelerin yanında ikili ekonomik ve ticari ilişkilerin en önemli ayağını Karma Ekonomik Komisyonu toplantıları oluşturmaktadır. Türkiye-Irak Karma Ekonomik Komisyonu çerçevesinde yürütülen toplantılarda ekonomik ve ticari alanlarda alınan kararlar ilişkilerin seyrini belirler nitelikte olmuştur. Şubat 1984'te yapılan Türkiye-Irak Karma Ekonomik Komisyonu toplantısı iki ülke arasındaki iş birliği alanlarının en geniş şekilde ele alındığı

protokollerden birinin imzalandığı görüşmelerden biri olmuştur. Ticaret ve bankacılık, ulaştırma ve haberleşme, petrol ve enerji ile ekonomik ve teknik iş birliği gibi birçok alanda yeni kararlar alınmıştır. Bu görüşmelerin ardından diğer bir önemli Türkiye- Irak Karma Ekonomik Komisyon toplantısı 25-27 Mayıs 1984 tarihlerinde Bağdat'ta gerçekleşmiştir. Türk heyetine bu toplantıda, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarı Ekrem Pakdemirli başkanlık etmiştir. Komisyon toplantısında iki ülke arasındaki ekonomik, ticari, teknik iş birlikleri ve müteahhitlik hizmetleri alanındaki ortak konu ve problemler hakkında görüşmeler yapılmıştır. 11 -17 Nisan 1985 tarihlerinde gerçekleştirilen Türkiye- Irak 5. Karma Ekonomik Komisyonu toplantısında ise imzalanan bir protokolle ekonomik ve teknik, ticari, bankacılık, petrol ve petrol taşımacılığı gibi konularda iş birliğinin güçlendirilmesi kararı alınmıştır (Dışişleri Bakanlığı Belleteni (a), 1985: 24-25). Bölgesel anlamda tüm zor şartlara rağmen bu iş birliklerinin sağlanabiliyor olması ikili ilişkilerde kat edilen yolu göstermektedir. Özal bunu izlemiş olduğu realist politikası çerçevesinde tarafsız kalarak elde etmiştir.

1986 yılına gelindiğinde ikili ekonomik ve ticari ilişkilerdeki gelişmeler memnuniyet verici bir düzeyde artmıştır. Görüldüğü üzere savaş süresince Türkiye, Irak ve İran'ın ithalatında en üst sıralara çıkmıştır. Söz konusu başarı izlenilen realist politikaların sonucudur. Turgut Özal, Mart 1986'da Irak'a ve Ocak 1986'da İran'a yaptığı ziyaretlerde Türkiye'nin İran-Irak Savaşı'nda benimsemiş olduğu aktif tarafsızlık politikasını titizlikle sürdüreceğini belirtmiştir. Türkiye hem Irak'ın hem de İran'ın güvenini kazanmış ve iki komşu ülkenin karşılıklı menfaatlerini koruyarak ekonomik ilişkilerini geliştirmiştir. Böylelikle önemli ekonomik kazançlar elde edilmiştir.

Realist perspektiften bakıldığında; İran ile Irak arasındaki kriz devam ederken bu ülkelerle gerçekleştirilen tüm görüşmeler gösteriyor ki Türkiye kendi güvenliğini sağlayabilmek için iki ülkeyle de uzlaşı halinde olmaya çalışmış ve ekonomik çıkarları başta olmak üzere tüm çıkarlarına uygun düşecek şekilde politikalarını yürütmüştür.

Tüm bölgesel güçlerin kendisini bir tarafta konumlandırmasına karşın Türkiye krizi farklı açıdan değerlendirmiş ve iki ülkeyle de olan ekonomik ve ticari

münasebetlerini sarsmaya veya koparmaya yönelik fiillerden uzak durmayı tercih etmiştir.

3.2.1.2. Enerji Politikaları

Enerji alanında güvenlik politikaları tüm dünya ülkelerinin ortak kaygılarını oluşturmakla birlikte her devletin enerji güvenliği politikası ekonomik, siyasi ve mevcut konumları kapsamında farklı algılama ve tanımlamalar içermektedir. Bu kapsamda, Neo-Realizm ile birlikte inceleme alanına giren ve güvenlik konusuna dahil olan ekonomik güvenlik çerçevesinde enerji konusu da gündeme gelmektedir. Enerji politikaları ülkelerin ekonomik faaliyetleri kapsamında önemli olmakla birlikte güvenliği konusu da bir o kadar ehemmiyetlidir. Türkiye, enerji konusunda dünya enerji rezervlerinin büyük bir kısmının yer aldığı coğrafyaya yakın olması itibariyle avantajlı olmakla birlikte bölgede söz konusu olan istikrarsızlıklar nedeniyle enerji güvenliği hususunda dönem dönem endişeler yaşamıştır. Türkiye'nin enerji güvenliğini sağlayabilmesi ve enerji gereksinimini karşılayabilmesi ekonomik güvenliği açısından da ehemmiyet arz etmektedir.

Türkiye, sanayi ve teknolojinin gelişmesiyle paralel olarak daha çok enerjiye ihtiyaç duymakta ve bu enerji ihtiyacını büyük oranda dışarıdan karşılamaktadır. Artan enerji ihtiyacı çerçevesinde kaynak konusunda farklı alternatifleri göz önünde bulundurarak sınırlı bağımlılığını minimuma indirmeye çalışmakta ve böylelikle kendi enerji güvenliğini sağlamaktadır. Özellikle Irak ve İran ülkeleri Türkiye açısından enerji ithalatında büyük önem arz etmektedir. Aynı zamanda Türkiye de İran ve Irak açısından doğu ile batı arasındaki enerji koridoru olmasından dolayı önemlidir. İran-Irak Savaşı Türkiye'nin bu ülkelerle olan enerji politikalarına da yansımıştır. Bu bağlamda petrol ve enerji alanında kritik yere sahip iki ülkenin birbiriyle çatışmaya başlaması Türkiye tarafında endişe yaratmıştır.

Türkiye petrol ihtiyacının üçte birlik kısmını İran'dan; diğer üçte birlik kısmını da Irak'tan karşılamaktaydı. Petrol ihtiyacına karşılık bu ülkelere tarım ve sanayi ürünleri ihracatı gerçekleştirilmekteydi. Dolayısıyla Türkiye; bu iki ülkeyle enerji arzı, enerji talebi ve enerji transit güvenliği konusunda örtüşen çıkarlara sahipti. Bu kapsamda, Türkiye'nin aktif tarafsızlık politikasının benimsemesinin

diğer bir nedeni savaşın Türkiye'nin enerji politikalarına ve enerji ticareti güvenliğine zarar vermesini istememesidir (Dışişleri Bakanlığı Belleteni (c), 1984:109). Petrol boru hatlarının güvenliği Türkiye'nin ulusal çıkarları açısından önemli bir yere sahip olmuştur. Dolayısıyla ulusal çıkarların devamlılığı için enerji güvenliği konusunda önemli tedbirlerin alınması bir zorunluluğa dönüşmüştür.

Öncelikli olarak Irak ile Türkiye arasında enerji politikası konusunda iş birliğine dayalı bir süreç yaşanmıştır. Enerji faktörü ikili ilişkilerin seyrine etki etmekle birlikte, ülkelerin birbirine paralel güvenlik politikaları benimsemelerini beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda, yapılan görüşmeler ve varılan mutabakatlar her iki ülkenin çıkarlarına dayalı iş birlikleri içermektedir. Irak ve Türkiye'nin petrol ve enerji politikalarına yönelik görüşmelerden bir tanesi Türk heyetine Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Cemal Büyükbaş'ın başkanlık ettiği, Irak heyetine Petrol Bakanı Kasım Ahmet Taki'nin başkanlık ettiği Şubat 1984 tarihli Türkiye- Irak Karma Ekonomik Komisyonu toplantısı çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu toplantı iki ülke arasında ki enerji politikaların geniş kapsamda değerlendirildiği ve mutabakata varıldığı bir görüşme olması dolayısıyla önem arz etmektedir. Görüşmelerde Irak ve Türkiye arasında bulunan petrol hattının kullanımı ve mevcut kapasitesinin genişletilmesine yönelik hususlar üzerinde durulurken aynı zamanda daha önce görüşülmüş olan LPG boru hattının kurulmasına yönelik faaliyetlerin olumlu bir şekilde devam ettiği tespit edilmiştir. Ek olarak, komisyon tarafından iki ülke arasında elektrik enerjisi münasebetinin sağlanması konusunda anlaşma sağlanmıştır (Dışişleri Bakanlığı Belleteni (d), 1984: 17-18). Bu görüşmelerde alınan sonuçlardan hareketle; enerji alanında varılan mutabakatlardan Türkiye önemli ekonomik kazanımlar elde edeceği düşünülmüştür. Aynı zamanda Türkiye'nin hem diğer enerji tedarikçilerine olan bağımlılığını büyük oranda azaltması hem de petrol ve doğalgaz ihtiyacını daha düşük maliyetle halletmesi açısından yapılan görüşmeler önem taşımaktadır. Bu durum Türkiye'nin ulusal çıkarına hizmet etmektedir. Enerji güvenliği konusuna verilen önem ve ulusal çıkar parametreleri göz önüne alındığında İran-Irak Savaşı sırasında Özal hükümeti tarafından yürütülen enerji politikalarının realist çizgide gerçekleştiğini söylemek doğru olacaktır.

Diğer taraftan, Tahran hükümeti ile de ham petrolünü hem Türkiye'nin belli bir oranda ihtiyacını karşılamak hem de üçüncü ülkelere ihracatını sağlamak üzere

Akdeniz ve Karadeniz'de bir limana nakletmek maksadıyla petrol boru hattı yapımı için görüşmeler sağlanmıştır. Bunun yanında, İran doğal gazının Türkiye koridorundan Avrupa'ya ihracı amacıyla doğal gaz boru hattı projesi düşünülmüştür (TBMM Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları, 2014: 274). Bu projeyi görüşmek üzere 15 Mayıs 1985'te Ankara'da toplantı gerçekleştirilmiş ve İran ile Türkiye arasında tasarlanmış olan ham petrol ve doğal gaz boru hatlarının inşasına müteallik fizibilite faaliyetlerine başlanmasını içeren bir protokol imzalanmıştır.

3.2.1.2.1. Enerji Politikaları Çerçevesinde Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı

Irak, önemli petrol üretici ülkelerin arasında yer almakta ve gelirini büyük ölçüde petrolden sağlamaktadır. Dünya petrol rezervlerinin %8,8'ine sahip olan Irak'ın bu kaynağının büyük bir kısmını Kerkük yatakları oluşturmaktadır. Kerkük petrolünün ihracatı, inşa edilen petrol boru hatları üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu bağlamda Irak'ın Suriye ile arasında yer alan ve 1950'lerde açılan Kerkük-Banyas Boru Hattı ve Türkiye ile arasında 1970'lerde açılan Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı İran-Irak Savaşı'nda politik ve stratejik çıkarlar doğrultusunda gündeme gelmiştir (İnan, 2013: 70-71).

Irak için Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı, petrolünü dünyaya ulaştırabileceği önemli bir güzergâhtır. Yapılan anlaşmalar çerçevesinde hem Irak ihracatını buradan yürütmekte hem de Irak'ın bu güzergâhı kullanması Türkiye'ye ekonomik kazanç sağlamaktadır. Aynı zamanda varılan anlaşmalarla Türkiye'nin petrol ihtiyacı da büyük ölçüde karşılanmaktadır. Irak petrolü hem daha kaliteli hem de daha ucuz olduğu için Türkiye tarafından tercih edilmektedir (İnan, 2013: 72-73). Hattın zarar görmesi Türkiye'nin menfaatlerini oldukça zedeleyecektir. Dolayısıyla Irak ve Türkiye açısından önemli bir gelir kaynağı olmasından dolayı bu hattın işlerliği ve güvenliği her iki ülke için ehemmiyet arz etmiştir.

Daha önce bahsedilen Suriye'nin İran-Irak Savaşı'ndaki tutumu Türkiye ile Irak arasındaki enerji politikalarına da yansımıştır. Suriye; Irak'a karşı İran'ın yanında yer almış ve Irak'ı zarara uğratmak amacıyla Kerkük-Banyas petrol boru hattını kapatarak diplomatik ilişkilerini kesmiştir. Bunun üzerine Irak hükümeti

Türkiye'ye daha fazla yönelmiştir. Mevcut Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının kapasitesi 35 milyon tondan 50 milyon tona arttırılmış ve mevcut hatta paralel ikinci bir petrol boru hattı için görüşmelere başlamıştır. 5-6 Ağustos 1984 tarihinde, Özal'ın davetlisi olarak Irak Başbakan Birinci Yardımcısı Taha Ramazan Türkiye'ye gelmiş ve iki ülke arasında düşünülen ikinci bir petrol boru hattının yapılmasına ilişkin bir mutabakat muhtırası imzalanmıştır. Bu görüşmelerin ardından, 10 Ekim 1984 tarihinde Devlet Bakanı Ahmet Kurtcebe Alptemoçin Irak'a ziyarette bulunarak kurulması planlanan ikinci petrol boru hattına yönelik teknik konuları içeren bir anlaşma imzalanmıştır. Mart 1985'te Ankara'da yapılan görüşmelerde ise boru hattının inşasına Ağustos 1985'te başlanması ve 2 yılda bitirilmesi kararı alınmıştır. Bu toplantının akabinde basın toplantısı yapan Al-Sarrie, ikinci petrol boru hattının 980 km uzunluğuna 500.000 varil kapasiteye sahip olacağını ifade etmiştir. Aynı zamanda Türkiye'nin bu hattan yaklaşık 50 yıl süre ile önemli bir döviz geliri sağlayacağını ve bütün petrol gereksinimini Irak'tan karşılayabileceğini açıklamıştır (Dışişleri Bakanlığı Belleteni (b), 1985: 18). Halefoğlu da Dışişleri Bakanlığı 1986 mali yılı bütçe tasarısının görüşmeleri sırasında bu hattan önemli gelir sağlanacağını ifade etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi (d), 1985: 545). 18 Nisan 1985'te ise ikinci petrol boru hattının yapımına ilişkin protokol imzalanmıştır. Hattın açılışı 1987 yılının Ağustos ayında gerçekleşmiştir (Kandemir ve Tuncer, 2020: 83).

İran-Irak Savaşı sırasında Kerkük-Yumurtalık botu hattının önem kazanması Türkiye ile Irak arasındaki ticari faaliyetlere ivme kazandırmış olsa da, bu süreçte boru hattı üzerinde bir takım güvenlik sorunlarıyla karşı karşıya kalınmıştır. Özellikle PKK gibi ayrılıkçı grupların bölgedeki varlığı ve boru hattının defalarca hedef alınması Türkiye açısından askeri güvenliği ön plana çıkarmış, aynı zamanda PKK'ya yönelik operasyonlara sınır ötesine taşan bir boyut kazandırmıştır. PKK ile mücadele kapsamında Irak ve Türkiye arasında imzalanan 1983 tarihli Sınır Güvenliği ve İşbirliği Anlaşması Kuzey Irak'a yönelik sıcak takip operasyonlarına olanak sunmuştur. Irak'ı zayıflatmak isteyen İran ise ayrılıkçı Kürt gruplarını desteklemiştir. Bu durum Türkiye'nin güvenliğine ve çıkarlarına tehdit oluşturduğundan söz konusu bölgelerin PKK unsurlarından arındırılması ana hedeflerden biri haline gelmiştir. Ekonomik politikalar kapsamında Kerkük-

Yumurtalık boru hattının işlerliğinin ve ticari faaliyetlerin devam etmesi için tutarlı bir şekilde güvenlik parametrelerine ayrıca önem verilmiştir.

Yapılan anlaşmalara binaen gerçekleştirilen sınır ötesi operasyonlar İran'ın tepkisini çekmiştir. İran Dışişleri Bakanı tarafından söz konusu operasyonların devam etmesi durumunda Türkiye'nin karşısındaki tutumlarının daha da sertleşeceği belirtilmiştir (Öğür vd 2014: 23).

Tüm bunların yanında boru hatlarına yönelik endişe uyandıran diğer bir konu İran'ın "Şafak" harekâtlarıdır. Bu harekâtlar İran ile Türkiye arasındaki ilişkileri önemli ölçüde etkilerken, özellikle petrol boru hatlarının yer aldığı Kerkük'ün herhangi bir şekilde hedef alınması Türkiye'nin bu bölgedeki çıkarına ters düşeceğinden bu harekât Türkiye'de kaygı oluşturmuştur. Özellikle İran Meclis Başkanı Haşimi Rafsancani'nin Kerkük-Yumurtalık boru hattını ele geçirmeyi arzuladıklarını içeren izahatı bu kaygıyı artırmıştır (Yıldırım, 2005: 226-227). Bu hattın zarar görmesi durumunda Irak'ın petrol ihracatı da zarar görecek ve bunun yanında Türkiye hem bu hattan elde ettiği kazançtan olacak hem de daha ucuza mal ettiği petrolden olacaktı. Kerkük-Yumurtalık hattına yönelik saldırı Irak'ı İran'ın koşullarını kabul etmeye mecbur bırakabileceği gibi Türkiye'nin de ekonomik faaliyetlerine ve kazançlarına zarar verebilirdi. Dolayısıyla realist yaklaşım açısından değerlendirdiğimizde; bu durum karşısında Türkiye'nin çıkarları söz konusu olduğundan tarafsızlık politikasını sona erdirerek Irak'a açık destek verebileceği düşünülebilirdi, ancak Türkiye tarafsızlık politikasını sürdürmeyi tercih etmiş ve boru hattının önemine barışçıl yollarla birincil ağızlardan vurgu yapılmıştır. Türkiye bölgede yalnızca terör örgütlerine yönelik operasyonlarını kararlılıkla devam ettirmiş bu da Irak'ı bir nebze olsun rahatlatmıştır. İran'ın bu bölgede ayrılıkçı gruplara destek vererek Irak'ı zayıflatma istediği aşikârdır, ancak Türkiye bu durumu kendi çıkarları ve güvenliğine tehdit olarak algıladığından dolayı savaşa yönelik tarafsızlık politikasını sürdürmesine karşın kendi güvenliğini tehdit edecek her türlü oluşuma karşı mücadeleden geri durmayacağını en baştan itibaren belirtmiştir. Türkiye bu konuda net bir çizgi çekmiş ancak iki ülkeyle de ekonomik ve ticari faaliyetlerine yansıtmayarak iyi ilişkilerini sürdürmeye özen göstermiştir. Zira iki ülkeyle de karşılıklı üst düzey ziyaretler ve yapılan anlaşmalar bunun en net örneğidir. Realist düşünürlerinde belirttiği gibi; devletlerin kendi varlıklarını sürdürebilmesi ve

koruyabilmesi için ortaya koydukları bütün eylemler ulusal çıkarlarının bir sonucudur.

3.2.2. İran-Irak Savaşı Sırasında Türkiye'nin Diplomatik Girişimleri

Savaş başladığında her ne kadar Irak'ın kısa zaman içerisinde üstünlüğü ele geçireceği görüşü hâkim olsa da bunun doğru bir öngörü olmadığı henüz savaşın başlarında anlaşılmıştır. İran kendini kısa zamanda toparlayarak önce savunmaya sonra da karşı saldırıya geçmiştir. Birbirlerine karşı vermiş oldukları mücadelenin uzaması iki ülkeyi önemli ölçüde zarara uğrattığı kadar bölgesel devletleri de daha fazla tehditle karşı karşıya bırakmıştır. Bu kapsamda komşu ülkelerde yaşanan problemler Türkiye'nin güvenliğine tehdit oluşturduğu gibi ekonomik çıkarlarını da tehlikeye sokmuştur. Bu yüzden savaşan tarafların bir an önce savaşı sonlandırmaları ve bölgede istikrarın sağlanması için girişimlerde bulunulması Türkiye'nin izlediği politikaların parametrelerinden olmuştur. Ancak bu parametrenin sınırları tarafların ve uluslararası aktörlerin tutumlarına göre belirlenmiştir. Türkiye'nin çabası bölgede istikrarın ve barışın sağlanması yönünde olmuştur. Bunun için yetkililer Türkiye'nin savaşın sona ermesinden memnun olacağını ve bunun için üstüne düşeni yapacağını en baştan itibaren belirtmiştir. Buna istinaden, Vahit Halefoğlu'nun Mart 1984'te İran'a yapmış olduğu ziyaret çerçevesinde basın mensuplarının, Türkiye tarafından İran'a arabuluculuk teklifinde bulunup bulunmadığına yönelik sorularına cevaben yapmış olduğu açıklama şu şekildedir (Dışişleri Bakanlığı Belleteni (a), 1984: 20-21):

> *"Türkiye İran'a arabuluculuk teklifinde bulunmadı. Savaşın sona erebilmesi için iki tarafın Türkiye'nin arabuluculuk rolünü kabul etmesi lâzım ki, böyle bir görüntü henüz mevcut değildir. Türkiye hiçbir zaman kendiliğinden arabuluculuk yapmak niyetinde değildir. Ama bölgede veya bu savaşın sona erdirilmesinde herhangi bir hizmetimiz dokunursa, bunu memnuniyetle yerine getirmeye hazır olduğumuzu belirttik."*

Realizme göre, devletler dış politikada kendi tercihlerini ve hedeflerini ön planda tutarak ilerlemektedirler. Ancak uluslararası alanın anarşik olması devletleri

potansiyel tehdit ve belirsizliklerle karşı karşıya bırakmaktadır. Anarşik durumdan dolayı devletler güvenlik konusunu merkeze alarak hareket etmektedirler. Güvenlik kaygısı, İran-Irak Savaşı'nda Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı en önemli belirleyicilerden biri olmuştur. Özal, özellikle İran-Irak Savaşı'nın Ortadoğu'daki kargaşayı artırdığını ve birçok ülke gibi Türkiye'nin de bu kargaşadan oldukça etkilendiğini vurgulamıştır. İki ülkeyi savaşın ne denli zarara uğrattığını her fırsatta dile getirmiştir. Aynı zamanda bölgede güvenliğin sağlaması için bölgesel olmayan güçlerin önceliklerinin barışı sağlamak ve savaşı sona erdirmek olması gerektiğini vurgulamıştır.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin savaşın başından itibaren birçok kez iki tarafa da yapmış olduğu anlaşmazlığı barışçıl yollarla çözme çağrısının karşılık bulmaması, tehdidin boyutunun büyüklüğünü göstermiştir. Savaşın tüm barış çabalarına rağmen durdurulamamış olması bölge güvenliğini önemli ölçüde etkilemiştir. Hem savaşan taraflar kendi kaynaklarını israf etmiş hem de bölgeyi zayıflatıp istikrarsızlaştırarak dışarıdan gelecek baskılara açık hale getirmiştir. Durum bu minvalde değerlendirildiğinde, çatışmanın sona ermesi için olası seçeneklerin değerlendirilmesi Türkiye açısından öncelik oluşturmuştur. Bu kapsamda Türkiye, İslam Barış Konferansı çerçevesinde oluşturulmuş olan barış komitesinin yaşanan savaşın sona erdirilip barışçıl çözümler bulunması için sarf etmiş olduğu çabalarda aktif bir şekilde yer almıştır.

İslam Barış Komitesi'nin Temmuz 1984 tarihli görüşmeleri sırasında Türkiye temsilcileri barışın sağlanması için hangi adımların atılması gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunarak, gerçekçi ve ılımlı bir tutum içinde olmanın daha yararlı olacağını belirtmiştir. Aynı zamanda bu anlaşmazlık, ülkelerin doğrudan ulusal çıkarlarını ilgilendirdiği için sessiz diplomasinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır.

Türkiye'nin bireysel olarak ve İslam Barış Komitesi'yle yürütmüş olduğu barış çabaları uluslararası arenada takdirle karşılanmıştır (TBMM Tutanak Dergisi (a), 1986: 11). Bu kapsamda, 1985 yılında Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi toplantısında ülke parlamenterleri tarafından Türkiye'nin gayretlerini öven konuşmalar yapılmıştır.

Diğer taraftan, İran-Irak Savaşı'nın Basra Körfezi'nde tırmanmaya başlamasıyla birlikte tüm Körfez ülkelerinin ekonomik faaliyetleri tehditle karşı karşıya kalmıştır.

Türkiye'nin izlemiş olduğu politikalar çerçevesinde, Müslüman ülkelerle ilişkilerin olumlu bir seyirde yürütülmesi ve yaşanan anlaşmazlıklarda tarafsız kalarak, bölgede yıkıcı faaliyetlerden ziyade istikrarı sağlamak için yapıcı bir tutum sergilenmiştir. Dolayısıyla, Türkiye'nin bölgedeki güvenilirliği artmış ve söz konusu sorunların çözümünde etkili olabilecek ülkelerden biri olarak görülmüştür. İran-Irak Savaşı'nın sona erdirilmesi konusunda hem ikili görüşmelerle hem de İslam Konferansı çerçevesinde yürütülen yoğun çabalara rağmen uzun süre kalıcı barış sağlanamamış olmasına karşın diplomatik girişimler sonucunda savaş esirlerinin teslimi gibi bazı insancıl konularda sonuç almayı başarmıştır. Bu çerçevede, İran ile Irak arasındaki savaş esirlerinin karşılıklı olarak ülkelere teslimi Türkiye'nin izlemiş olduğu tarafsızlık politikası çerçevesinde yaptığı yardımlar kapsamında Türk Kızılayı'nın hizmetleriyle sağlanmıştır. Ocak 1984'te Irak'ın elinde bulunan ve sayısı 190'ı bulan ve Ekim 1984'te sayısı 100'ü bulan İranlı esirin Ankara üzerinden Tahran'a gönderilmek üzere Uluslararası Kızılhaç örgütüne teslimi gerçekleşmiştir (Dışişleri Bakanlığı Belleteni (f), 1984: 37). Diğer bir esir değişimi işlemi ise 1985 yılının Ağustos, Ekim ve Kasım aylarında gerçekleştirilmiştir. Uluslararası Kızılhaç temsilcileri, Türkiye'ye bu yardımlarından dolayı teşekkür etmiştir.

Uluslararası alanda iki Müslüman ülkenin birbirlerine karşı takındıkları düşmanca tavrın sona erip savaşın bir an önce bitmesini isteyen devletler olduğu kadar İran ile Irak'ın çatışarak birbirlerinin gücünü azaltıp zayıflamalarını isteyen ve bu savaşın bölgede yarattığı istikrarsızlıktan faydalanmak isteyen devletler olmuştur. Türkiye; bu savaştan en çok endişe duyan ve bir an önce savaşın sona ermesini isteyen ülkelerden biri olmuştur. Çünkü Türkiye'nin takındığı realist tutum bunu gerektirmiştir. Bölgenin daha güvenli hale gelmesi ticari faaliyetlerin verimliliğini artıracak ve ulusal çıkarları tehdit eden unsurlar azalacaktı. Bu yüzden Türkiye'nin tüm çabaları; yıpratıcı savaşın barışçıl yollarla çözüme kavuşması yönünde olmuştur. Zira savaşın tırmanış yaşadığı her evre endişeyle karşılandığından bu durum Türkiye'nin hem diplomatik girişimlerinin alanını genişletmesine hem de güvenlik önlemlerini sertleştirmesine sebebiyet vermiştir. 23 Şubat 1986 tarihinde İran-Irak

Savaşı'nın adil bir şekilde sonuçlandırılmasına istinaden yayınlanan hükümet bildirisi şu şekildedir (Dışişleri Bakanlığı Belleteni (a), 1986: 24):

> *"Türkiye, dostu ve komşusu olan İran ile Irak arasındaki yirminci yüzyılın en uzun çatışmalarından birini oluşturan yıpratıcı savaşın son günlerde şiddetlenerek genişlemesini, uluslararası sivil havacılık kurallarının normal şekilde işlemesinin engellenmesi ve sivil uçaklara saldırılması suretiyle yeni bir tırmanma sürecine girmesini derin kaygıyla karşılamaktadır. Savaşın sürüp gitmesinin, bir yandan bu iki kardeş Müslüman ülkenin kendi kalkınmaları için kullanabilecekleri insan gücünü ve maddi kaynaklarını tahrip etmesi, diğer yandan da uluslararası hukuk kurallarının tecviz etmediği uygulamaları ön plana çıkararak, sivil hedeflerin bombalanması, kimyasal silah kullanılması, Körfezdeki seyrüsefer serbestisinin engellenmesi gibi barış ve uzlaşma şartlarını yaratma gayretlerine ters etkiler yapması karşısında, Türkiye, öteden beri büyük üzüntü duyduğunu belirtmiştir. Bu nedenle, Türkiye hem İran hem de Irak ile mevcut kardeşlik ve iyi ilişkilerinden yararlanarak İslam âleminin gücünü ve kaynaklarını parçalamakta, uluslararası plandaki mevkiini ve çabalarım zayıflatmakta olan bu savaşta adil ve şerefli bir barışın sağlanması için, bir uzlaşma ortamının yaratılmasına yardımcı olmaya hazırdır ve bu amaçla, taraflara çağrıda bulunmaktadır.Türkiye, tarafları karşılıklı olarak yeni saldırılara yöneltecek ve böylece gerek bölgenin güvenliğini tehlikeye düşürebilecek gerek bölgeyi dış kaynaklı tehlikeli gelişmelere sahne yapabilecek çatışmalardan tarafların karşılıklı olarak kaçınmalarını, savaşın bir an önce adil ve şerefli bir şekilde sona erdirilmesi sürecinin başlatılmasını içtenlikle dilemektedir."*

Savaşın sona ermesi ve tarafların birbirlerine karşı benimsedikleri düşmanca tavrı bitirip barışın sağlanması için oy birliğiyle kabul edilmiş olunan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Temmuz 1987 tarihli 598 sayılı kararını Türkiye aktif bir şekilde desteklemiştir.

Diğer taraftan, 26 Ekim 1987 tarihinde Türkiye'ye gelen İran Başbakanı Siyasi İşler Yardımcısı Ali Reza Muayyeri, Irak Başbakanı Mir Hüseyin Musavi'nin

yazılı mesajını Özal'a iletmiştir. Bu mesajla ilgili olarak basında çıkan haberlere göre; üçüncü ülkelerin Körfez'de savaşı tırmandırdıklarını ve İran çıkarlarına zarar verdiklerini, bunlara karşı İran'ın kendi çıkarlarını korumaya devam edeceğidir. Aynı zamanda, BMGK'nin 598 sayılı kararla ilgili, İran'ın ateşkes çağrısına uymasının şartı olarak Irak'ın saldırgan tutumunun metne eklenmesi talep ettiğini bildirmiştir (Cumhuriyet Arşivi, 1987: 8). Türkiye savaş boyunca bölge ülkeleriyle temaslarda bulunarak söz konusu gerginliklerin azaltılması ve çatışan iki ülke arasında barış için zaruri olan zeminin oluşturulmasına yardımcı olmaya çalışmıştır. BMGK'nin 598 sayılı kararıyla oluşturulmak istenen barış ortamının sağlanması için savaş boyunca sürdürmüş olduğu aktif tarafsızlık politikasını savaşın sonunda da devam ettirmiştir. İki ülke arasındaki ateşkesin sürdürülmesinin denetimini sağlamak üzere vazifelendirilen BM Barış Gücüne 15 subay ile katkı sağlamıştır (TBMM Tutanak Dergisi (a), 1988: 456).

3.2.3. Savaş'ın Türkiye Üzerindeki Olumsuz Etkileri ve Türkiye'nin Güvenlik Politikaları

Savaşın Türkiye sınırında yaşanıyor olması önemli ölçüde güvenlik endişesini beraberinde getirmiştir. İran ve Irak arasında yaşanan çatışmaların uzaması ve bu çatışmaların Körfez'de yoğunlaşmış olması Türkiye'nin sınırlarına yakın yerlerde güvenlik açığı yaratmış ve ayrılıkçı grupların bu bölgede faaliyetlerini arttırmasına neden olmuştur (TBMM Tutanak Dergisi (c), 1984: 396). Aynı zamanda İran ve Suriye, Irak'ı zayıflatmak amacıyla bu örgütlere destek vermiştir. Özellikle PKK terör örgütünün diğer örgütler yoluyla yardım alarak faaliyetlerini arttırması Türkiye'nin güvenliğine tehdit oluşturmuştur. Bu durum karşısında Türkiye sınır güvenliğini korumak adına bazı önlemler almak durumunda kalmış ve iki komşu ülkeyle birtakım anlaşmalar yapmıştır.

Önlemler kapsamında, Türkiye ve Irak arasında varılan Şubat 1983 tarihli Sınır Güvenliği ve İşbirliği Anlaşması önceden haber vermek kaydıyla iki devlete de birbirlerinin topraklarına girerek tehdit unsurlarına yönelik sıcak takip olanağı tanımıştır (Tuncer, 2015: 45). Bunun ardından Ocak 1984'te Irak İçişleri Bakanı Sadum Şakir Mahmud Ankara'ya ziyarette bulunmuş ve yapılan görüşmelerde ortak sınır güvenliğiyle ilgili konular karşılıklı iş birliği minvalinde konuşulmuştur. 15

Ekim 1984 tarihinde imzalanan Türkiye-Irak Güvenlik Protokolü'yle ise birbirlerinin topraklarında Irak ve Türk makamlarına haber vermeksizin 5 km'lik alanda sıcak takip yapılması kabul edilmiştir (Öztığ, 2016). Diğer taraftan, İran ve Türkiye arasında da 1984 yılının Kasım ayında bir güvenlik anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmayla İran, Türkiye'nin güvenliğine yönelik tehdit oluşturabilecek herhangi bir örgüte kendi topraklarını kullandırılmayacağı taahhüdünde bulunmuştur (Aydın, 2014: 104). Realist açıdan bakıldığında; ulusal çıkarlar ve liderin rolü dış politika kararlarını etkilerken, bir takım anlaşmalar yaprak devletin güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda savaşın bölgede yarattığı istikrarsızlıklar Türkiye'nin dezavantajına olduğundan bu dezavantajları anlaşmalar ve ittifaklar ile dengeleme yoluna giderek bir düzen oluşturulmak istenmiştir.

Waltz'a göre güç ihtiyaç duyulduğunda başvurulması gereken bir araçtır. Dolayısıyla sınır ötesi operasyonlar kapsamında ihtiyaç halinde askeri güç kullanılarak güvenlik sağlanmaya çalışılmıştır.

Tüm bu çabaların amacı; savaşın Türkiye üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirmeye çalışmaktır. Bu doğrultuda belirlenen güvenlik politikaları ancak realist kuramla ilişkilendirilebilmektedir.

İran-Irak Savaşı'nın Türkiye'yi önemli olumsuz etkilerle karşı karşıya bıraktığını söylemek mümkündür. Ticari faaliyetlerini yürütmekte olan Türk tankerlerini hedef alan saldırılar, Iraklı Türkmenlere yönelik Baas hükümetinin baskı ve sindirme politikaları, İran'ın PKK gibi terör örgütü gruplarını desteklemesi ve yine Baas rejiminin Halepçe'deki Kürt halkına yönelik saldırıları sonucunda sınırda yaşanan sığınmacı akını gibi olaylar Türkiye'nin bölgeye yönelik güvenlik politikalarını belirlemede etkili olmuştur. Bunlar her ne kadar iki ülke ile olan ilişkilerimizin kesilmesine neden olmasa da bu dönemde bu ülkelerle olan ilişkilerimizde sorun başlığı olarak gündeme gelmiştir.

3.2.3.1. Türk Tankerlerine Yönelik Saldırılar

İran-Irak Savaşı'nda yeni bir boyut olan Tanker Savaşları'nın olumsuz etkilerini Türkiye birçok kez tankerlerine yönelik saldırılara maruz kalarak yaşamıştır.

İlk olarak, 3 Haziran 1984 tarihinde Türkiye'den İran'ın Harg Adası'na petrol yüklemek amacıyla yola çıkan Büyük Hun isimli Türk tankeri Irak'ın saldırılarına maruz kalmıştır. Büyük hasar alan gemide mürettebattan üç kişi hayatını kaybetmiştir. Söz konusu saldırı Türk kamuoyunda büyük bir tepki oluşturmuştur. Saldırının uluslararası hukuk boyutunda Irak'a yüklemiş olduğu yükümlülüklerin yerine getirilmesi istenerek, Irak hükümetinden Türk tankerlerinin bölgeden geçişi ve yükleme yapmalarına yönelik özel bir muamele talep edilmiştir. Türkiye bu konuda oldukça itidalli davranarak tarafsızlık politikasını sürdürmenin kendi ekonomik ve politik çıkarlarına daha uygun olacağını düşünmüştür. Büyük Hun adlı gemiye yapılan saldırılar, Türkiye'yi bölgede ticareti devam ettirmesinden alıkoymamıştır. Irak'ın ablukası altında bulunan Harg Adası üzerinden yürütülen ticari faaliyetler Türkiye ve İran için önem arz etmiştir. Bu yüzden tüm risklere rağmen petrol çekimlerine devam edilmiştir. Özellikle Bağdat bu konuda, uygulanan ablukanın Türkiye'nin çıkarlarını zedelemeye yönelik bir durum olmadığını ve kendi güvenliği açısından tedbir amaçlı yapıldığını belirtmiştir (Dışişleri Bakanlığı Belleteni (e), 1984: 36-37)

Türkiye'nin Körfez'de karşı karşıya kaldığı diğer saldırı Mayıs 1985'te Burak-M tankerine yönelik olmuştur. Burak-M tankerine dolum yapıldıktan sonra dönüşe geçtiği sırada Irak roketi isabet etmiştir. Bu saldırılar neticesinde Ankara tarafından Irak Hükümeti protesto edilmiştir. Aynı zamanda Türkiye'nin Körfez Bölgesi'ndeki çıkarlarının zarar görmemesi konusunda dostça ikazda bulunularak, petrol bağlantısının ticari açıdan hayati önem taşıdığı ve tankerlerin güvenliğinin sağlanması hususunda daha titiz davranılması gerektiği bildirilmiştir (Cumhuriyet Arşivi, 1985: 11).

Diğer bir saldırı Irak tarafından, 9 Temmuz 1985 tarihinde Basra Körfezi'nde Vatan isimli tankere yönelik gerçekleştirilmiştir. Bu saldırının akabinde, uluslararası hukukun zaruri kıldığı teşebbüslerin gerçekleştirilmesi için Türkiye tarafından Irak'a

çağrıda bulunulmuştur. Tüm bu saldırılara rağmen seyrüsefere devam edeceğini açıklayan Ankara, savaşan taraflara kendi emniyetine zarar verici adımlardan vazgeçmeleri yönünde çağrıda bulunmuştur. Vatan tankerine gerçekleştirilen saldırılar sonucunda Tahran hükümeti Türkiye'yi kendi tarafına çekmeye çalışarak Irak'ı kınayan bir açıklama yapılmasını talep etmiştir. Ancak Türkiye tarafsızlık politikasına zarara uğratacak hiçbir girişim ve tepkiye fırsat vermemiştir.

İran-Irak Savaşı'nın tırmanışa geçtiği süreç olan tanker savaşlarında, 1986 yılına kadar Türk tankerlerine yönelik tüm saldırılar Bağdat rejimi tarafından Harg Adası çevresinde gerçekleştirilmiştir. Ancak 2 Mart 1986'da Atlas-1 tankerine yönelik saldırı İran tarafından savaş bölgesinden oldukça uzak bir kesimde gerçekleştirilmiştir. Atlas-1 tankeri petrol yükleme için Suudi Arabistan'ın Ras Tanura limanına gittiği esnada Katar açıklarında bombalanarak saldırıya uğramış ve gemide bir kişi hayatını kaybetmiştir. Dışişleri Bakanlığı tarafından, uluslararası hukuka aykırı nitelikteki bu saldırıyı gerçekleştirenler sert bir şekilde kınanmıştır (Dışişleri Bakanlığı Belleteni (b), 1986: 11-12). Bu saldırının, İran'a yönelik artan Irak saldırılarına karşı misilleme olarak gerçekleştirildiği öne sürülmüştür.

İran-Irak Savaşı'nın Basra Körfezi'nde tırmanışa geçmesiyle beraber Türkiye hem ticaretine yönelik bir tehlikeyle karşı karşıya kalmış hem de gemilerine yönelik saldırılara maruz kalmıştır. Bu saldırılar Türkiye tarafından hem uluslararası hukuka hem de seyrüsefer serbestliği kurallarına aykırı olarak nitelendirilmiştir. Körfez'de hararetin yükselmiş olması dolayısıyla maddi manevi zarara uğrayan Türkiye yapılan saldırılar sonucunda uluslararası hukukun tanımış olduğu haklarını talep ederken, aynı zamanda bölgede barış, güven ve istikrarın sağlanması için çaba sarf etmiştir.

Buradan hareketle tankerlere yönelik saldırılar sonucunda Türkiye'nin ticari faaliyetlerinin zarar görmesi ve önemli bir tehditle karşı karşıya kalmasına karşılık olarak tüm diplomatik ilişkilerini kesebilir, savaşan devletlerarasından çıkarlarına zarar verene karşı düşmanca bir tutumun içerisine girebilirdi. Ancak amaçları doğrultusunda tarafsızlığını yürütmesi ve uluslararası hukukun tanımış olduğu haklar doğrultusunda hareket etmesi, yönetimdeki kilit isim olan Özal'ın barışçıl ve ulusal çıkarlar doğrultusunda ticari faaliyetlerin sekteye uğramadan devam etmesi gerektiği yönündeki tutumuyla açıklanabilecek bir gelişmedir.

3.2.3.2. Kuzey Irak'tan Türkiye'ye Gelen Sığınmacı Akını

İran-Irak Savaşı'nın Türkiye açısından olumsuz sonuçlarından biri, Kuzey Iraklı Kürtlere yönelik Halepçe'de kimyasal silahlarla yapılan katliamlar sonrası yaşanan göçmen akınıdır. Savaş başladığında İran, Saddam Hüseyin tarafından baskı gören bazı Kürt grupları Irak'a karşı kullanmak istemiş ve bu grupları silahlandırarak iş birliğine girmiştir. Savaşta avantajın İran'a geçmesiyle beraber Irak'a muhalif gruplarla birlikte baskı uygulayarak Halepçe'yi ele geçirmiştir. Bunun üzerine bazı dış güçlerin de desteğini alan Bağdat rejimi 16 Mart 1988 tarihinde kimyasal silah kullanıp askeri müdahalede bulunarak Halepçe'yi yeniden ele geçirmiştir (Öztığ, 2016).

Saddam Hüseyin'in Halepçe'ye yaptığı saldırılar büyük bir yıkımı beraberinde getirmiştir. Binlerce sivilin öldüğü binlercesinin yaralandığı ve yüzlerce köyün harabeye döndüğü saldırılar üzerine bir milyon Iraklı Kürt, İran ile Türkiye sınırına yığılmıştır. Sığınmacı Kürtlerin sayısının yükselmesiyle beraber İran sınırını kapatmış ve topluluk Türkiye'ye yönelmiştir.

Türkiye Kürt sığınmacılara sınırlarını açıp açmama konusunda ilk aşamada tereddüt yaşamıştır. Bu tereddüdün sebepleri ise terör örgütü faaliyeti yürütmek isteyen militanların sığınmacılar arasından Türkiye'ye sızmaya çalışabileceği endişesi, Türk kamuoyundaki olumsuz tutum ve sorunun ekonomik boyutudur. Bu endişenin yanında diğer bir endişe de durumun insanı boyutudur (Öğür vd 2014: 19-20). Aynı zamanda ordu bürokrasisi de kapıların açılmasına şiddetle karşı çıkmışlardır.

Diğer taraftan, Nisan 1987 tarihinde AT' ye tam üyelik başvurusunda bulunmuş olan Türkiye sınırlarını açmadığı takdirde uluslararası arenada imajının olumsuz etkileneceğini düşünmüştür. Ancak güvenlik boyutu her şeyin önünde değerlendirilmektedir. Bu yüzden sığınmacılara sınırların açılacağı ve sıkı bir güvenlik denetiminden sonra geçici misafir olarak kabul edileceği açıklanmıştır. Kapıların sığınmacılara açılmasıyla beraber ortalama 70 bin kişi Türkiye'de kamplara yerleştirilmiştir. Cengiz Çandar bu konuyla ilgili olarak; Özal'ın askerlerin tüm olumsuz tutumlarına rağmen kapıların açılması için büyük çaba sarf ederek tüm sorumluluğu kendi üzerine aldığını belirtmiştir (Özdemir, 2014: 1590).

Beklenmedik bir şekilde gerçekleşen sığınmacı akınına karşılık, Türkiye özellikle konunun insani boyutunu ele almıştır. Sığınmacılara sınırların açılıp kamplarda misafir edilmesi hükümet yetkilileri tarafından Türkiye'nin demokrasi ve insan haklarına saygıya yönelik politikalarının yansıması olarak tanımlanmıştır.

Hükümet kanadı kapıların sığınmacılara açılması durumuna insani boyutta yaklaşılırken, askeri kanatta tam zıttı bir tutum söz konusu olmuştur. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Necip Torumtay, Kuzey Irak'ta şiddete maruz kalan kitlelerin sınırları aşarak Türkiye'ye sığınmalarına ilişkin olarak yaptığı bazı açıklamalarda, ilticacıların sayısının kesin saptanamamış olduğunu belirtmiştir. Ayrıca geçiş yapılan bölgelerin belli yerlerinde toprağa gömülmüş bir şekilde silah ve mühimmat bulunduğunu dile getirmiştir. Torumtay; Türkiye'ye geçiş yapanlar arasında PKK mensuplarının da olabileceklerine ilişkin açıklamalarda bulunmuştur. Sonuç olarak Torumtay, sığınmacı meselesinin Türkiye'yi uluslararası arenada da zora soktuğu iddialarında bulunmuştur (Özdemir, 2014: 1592).

Türkiye sığınmacılar konusuna insani hassasiyetlerle yaklaşarak atmış olduğu adımlar çerçevesinde Irak ile ters düşmüştür. Türkiye'nin sığınmacıları misafir etmiş olması Bağdat rejimini oldukça rahatsız etmiştir. Bu çerçevede Irak hükümeti, Türkiye'de kamplara yerleştiren kişilerin birçoğunun terörist olduğunu belirterek kendilerine geri verilmesini istemiştir. Ankara bu isteğe karşılık sığınmacıların geri verilmeyeceğini bildirmiştir. Irak hükümeti ise, Türkiye ile aralarında 15 Ekim 1984'te imzalanmış olan Türkiye- Irak Güvenlik Protokolü'nün sınırı geçen sığınmacılara yönelik uygulanmasını talep etmiştir. Ancak Irak'ın bu talebi kesin bir dille reddedilmiş ve Türk hükümeti tarafından, protokolün bu amaçla uygulanmasına asla izin verilmeyeceği bildirilmiştir. Irak sığınmacılar arasında teröristlerin bulunduğunu iddia ederken Türkiye, sıkı denetimden geçilerek kabul olunan sığınmacıların arasında teröristlerin bulunmadığını bildirmiştir. Dolayısıyla iki ülke arasında sığınmacılar konusunda anlaşmazlık yaşanmıştır.

Bağdat hükümeti tarafından 6 Ekim 1988'de Kürtlere yönelik genel affın ilan edilmesiyle birlikte sığınmacıların Irak'a geri dönüşü sağlanmıştır. Sığınmacılar kapsamında iki ülke arasında yaşanan anlaşmazlıklarla beraber hükümetlerce Türkiye- Irak Güvenlik Protokolü yürürlükten kaldırılmıştır (Öztığ, 2016).

Realist yaklaşıma göre, uluslararası gelişmeler devletlerin yapısı ve karar alıcıların olay karşısındaki tavrı gibi süzgeçlerden geçerek anlamlandığından dolayı yalnızca devlet dışı aktörler değil aynı zamanda devletlerin kendi iç dinamiklerine de merkeze almak gerekmektedir. Kürt sığınmacılara kapıların açılması konusunda tereddüt yaşanmasının nedeni; iç dinamikler olarak sayabileceğimiz askeri bürokrasinin terör örgütlerinin içeri sızması tehlikesi taşıdığı gerekçesiyle karşı çıkması ve kamuoyu baskısıdır. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin sınırdaki Kürt sığınmacılar konusuna insani boyutta yaklaşması ve iç dinamiklerin geri planda kalması realist dış politika anlayışına aykırı bir tutum olduğu gerekçesiyle eleştirilebilir. Zira savaş boyunca güvenliğini ve ulusal çıkarlarını her şeyin önünde tutmuş bir ülke olarak sığınmacıların kabul edilmesi ülkeye hem belli bir maddi sorumluluk yüklüyor hem de PKK mensuplarının içeri sızarak içeride kargaşaya neden olabileceği bir güvenlik endişesi yaratıyordu. Ancak Özal konunun insani boyutuna vurgu yapıp sığınmacılara ülkenin kapılarını açarak uluslararası arenada ülkenin imajını zedeleyebilecek bir durumun oluşmasını engellemeye çalışmıştır. Demokrasi ve insan haklarına sık sık vurgu yapılması bu konu ile de bağdaşmaktadır. Realizmde vurgu yapılan siyasi liderin rolü ve devlet adamının dış politikada rasyonel davranacağı görüşünden hareketle sığınmacılara tüm baskılara rağmen kapıların açılması Özal'ı dış politikada karar alıcı merci olarak öne çıkarmaktadır.

3.2.3.3. Baas Rejimi'nin Irak Türkmenlerine Yönelik Baskı Politikaları

İran-Irak Savaşı'nı içine alan süreçte Baas rejimi yalnızca Şii nüfusa yönelik değil aynı zamanda Araplaştırma girişimleri kapsamında Iraklı Türkmenlere karşı da baskı politikaları yürütmüştür. Araplaştırma politikaları 1970'li yıllarda ağır zulümlerle başlamıştır. Bu kapsamda 1976 yılında Saddam Hüseyin'in yapmış olduğu bir konuşma bu Araplaştırma politikasının nedenlerini açıklar niteliktedir (Doğan, 2018: 10):

> *"Kürtler bölgedeki petrol sahalarına sahip olmak için Kerkük'ü istiyorlar. Türkiye'nin de emperyalist niyetleri bağlamında Musul'u geri alma hayalleri var. Türkiye'nin bu hayaline ulaşabilmesi için Türkmen kartını kullanıyor. Bu nedenle mevcut yönetimimiz şehrin nüfus durumunu değiştirmek için şehrin yerleşik halkı ya da sonradan*

buraya göç edenler ayrımı yapmadan Türkmen ve Kürtlere zorunlu göç politikası uygulayacaktır."

Bu doğrultuda Baas rejimi İran-Irak Savaşı sürecinde Araplaştırma politikalarına hız vermiştir. Bir taraftan Türkmen halk arasından birçok kişi ve önde gelen isim ya sebepsiz yere ya da İran lehine casusluk yapmakla suçlanarak idam ettirilirken diğer taraftan askeri tesisler, otoban ve havaalanları yapılacağı gerekçesiyle birçoğu da yaşadıkları bölgelerden sürdürülerek onların yerlerine Araplar yerleştirilmiş veyahut boşaltılan Türk köyleri yerle bir edilmiştir. Özellikle Kerkük bölgesine yönelik yürütülen Araplaştırma faaliyetleri kapsamında Türklerin taşınmaz mal edinmelerine yasaklama getirilmiştir. Bunun yanında 1985 yılında yine Kerkük'te Türklerin evlerine askeri operasyonlarla arama faaliyetleri gerçekleştirilmiş ve birçok kişi bu operasyonlara karşı çıktığı gerekçesiyle tutuklanmıştır. Aynı zamanda Türk iş adamlarına yönelikte saldırılar gerçekleştirilmiştir. Yaşanan baskı ve sindirme politikalarını protesto etmek için Ankara'da toplanan Iraklı Türkmenler büyük bir miting düzenlemiş ve Baas yönetiminin baskı politikalarına karşı seslerini yükseltmişlerdir (Cömert, 2009: 69-71). Türkiye ise tüm bu yaşananlara asgari seviyede ilgi ve tepki göstermiştir (İşcan, 2019: 58).

İran-Irak Savaşı'nda Baas rejiminin özellikle Türkmenleri ön cephelere sürmesiyle binlerce Türkmen genç vefat etmiştir. Türkmenlere karşı uygulanan asimilasyon politikaları kapsamında Türkçe konuşulması ve yayın yapılması tamamen yasaklanırken etnik kimliklerini Arap olarak değiştirme faaliyetlerine mecbur bırakılmışlardır (Hürmüzlü, 2010: 2). Öyle ki Türkmenler kendi aileleriyle yapmış oldukları telefon görüşmelerinde bile Türkçe konuşamaz hala gelmişlerdir (Yılmaz, 2006: 129). Bu baskı politikaları sonraki yıllarda ciddi bir Türkmen göçüne sebebiyet verecekti (Hürmüzlü, 2010: 3).

Türkiye'nin Özal hükümeti dönemi Türkmen politikasında önceki dönemlerden daha farklı bir çizgi belirlenmemiştir. Bu dönemde daha farklı olarak Irak ile ilişkilerin olumsuz etkilenmemesi için gayret gösterildiği görülmüştür. Ancak hem Irak'ın Türkmenlere karşı ağır uygulamaları hem de sınırı geçen Türk vatandaşlarının öldürülmesi gibi faaliyetler Türkiye ile Irak'ın arasında kısmen soğuk rüzgârların esmesine neden olmuştur. Irak'ın bu konudaki tutumu; Türkmen

konusunun kendi iç meselesi olması ve Türkiye'nin müdahil olmaması yönünde olmuştur. Türkiye ise İkinci Körfez Savaşı'na kadarki süreçte Türkmenler konusunda pasif kalmış ve desteklerini manevi boyutta sürdürmüştür (Güngör, 2014: 33). Irak ile ikili ilişkilerini kesme noktasına getirmemiştir.

Bunların yanında petrol konusu iki ülke arasında ticari anlamda önemli avantajlar sunsa da zaman zaman bir takım siyasi meselelere de alet edilmiş ve yaşanan sorunlar çerçevesinde Irak'ın Türkmenler üzerinden Türkiye'ye karşı baskı politikası izlediği gözlemlenmiştir (İnan, 2013: 72-73).

Irak ile yürütülen ilişkiler pozitif bir minvalde ilerlediği ve ilişkilerin üst düzeyde yürütüldüğü süreçlerde Türkiye Türkmenler konusunda geride kalmayı tercih etmiş ve önemli girişimde bulunmamıştır. Irak ile yürütülen ilişkiler negatif bir eğilime yöneldiği noktalarda ise Türkiye, Türkmenler konusunu dile getirerek Irak'a karşı suçlamalarda bulunmuştur. Bu durumun Türkmenlere bir faydası olmamış, hatta zaman zaman baskıya maruz kalmalarına sebep olmuştur. Türkmenler konusunda duygusal politikalar izlenmemiş ve ani çıkarlar düşünülmüştür. Aynı zamanda Irak dışında önemli bir Türkmen siyaseti belirlenmemiştir. Tüm bunlar göz önüne alındığında; realist anlayışına uygun bir politika belirlenmiş olmasının yanında bu politikaların kendi içersinde tutarlı olduğu görülmüştür.

SONUÇ

Özal dönemi Türk dış politikasında; pragmatik bir çizgi belirlendiği görülmektedir. Bu dönemde önceki dönemlere nazaran daha yenilikçi ve çok yönlü politikalar izlenmiştir. Yalnızca Batılı devletlere yönelik değil İslam ülkelerine ve komşu ülkelere yönelik de aktif politikalar yürütülmüştür. Söz konusu politikalar belirlenirken ekonomi odak noktasına alınmıştır. Ekonomik faaliyetlerin geliştirilmesiyle birlikte diplomatik ilişkilerin de gelişeceği ve Türkiye'nin gelişmişlik düzeyinin artacağı düşünülmüştür. Dolayısıyla ülkenin refah seviyesinin yükselmesi için tüm dünya ülkeleriyle dostane ve dengeli ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. İran-Irak Savaşı sırasında da bu ideolojiyle hareket edilmiş.

Bölgesel hâkimiyet, üstünlük ve çıkar unsurları doğrultusunda iki komşu ülke olan İran ve Irak'ın birbirlerine karşı yürütmüş oldukları uzun soluklu savaş hem bölge ülkelerini hem de bölgesel dengeleri önemli ölçüde etkilemiştir. Türkiye, bu iki ülkeyle ortak sınırı bulunmasından dolayı savaştan en çok etkilenen ülkelerden biri olmuştur. Ankara'nın savaşa yönelik tutumunun ve milli menfaatler ışığında izlemiş olduğu politikaların anlaşılabilmesi için analizlerde realist teoriden faydalanılmıştır. Realist teorinin; liderlerin dış politika, güvenlik ve ulusal çıkar eylemleri üzerine yoğunlaşan düşüncesi merkeze alınmıştır. Araştırmada; İran-Irak savaşı süresince Türkiye'nin özellikle aktif tarafsızlık politikası izlediği ve bu politika çerçevesinde iki ülkeyle de ekonomik ve ticari ilişkilerini geliştirerek ulusal çıkarlarını koruduğu ve kendi sınırlarına yönelen tehdit ve tehlikeleri minimize ederek güvenliğini büyük oranda sağladığı saptanmıştır.

Türkiye'nin İran-Irak Savaşı'na dair belirlediği ve yürüttüğü politikalarda Turgut Özal faktörünün çok etkili olduğu görülmüştür. Zira Özal, tüm dünya ülkeleriyle iyi ilişkiler içinde olma fikrini benimsemiş ve bu doğrultuda komşu ülkelere ayrıca önem vermiştir. Bilhassa İslam ülkeleriyle olan ilişkilerin geliştirilmesi gerektiği ve bu ülkelerle yakın ilişkilerde olmanın önemli olduğunu düşünen Özal; bu gibi politikaları benimsemiştir. Özal hükümetinin uygulamış olduğu bu politikayla beraber; savaşan iki komşu ülkeyle de münasebetleri en üst seviyelerde yürütme imkânı doğmuştur (TBMM Tutanak Dergisi (c), 1985: 519).

Özal döneminde Türkiye; savaşın başladığı andan itibaren bölgede istikrar ortamını sağlamaya çalışmış ve savaşan tarafları barış yapmaya teşvik etmiştir. Gerek ikili temaslar gerek İslam Barış Komitesi çerçevesinde barışı sağlamak ve savaşı sona erdirmek için çaba sarf edilmiştir. Ancak bu çabaların, tarafların savaşı sürdürmeye yönelik tutumları neticesinde sonuçsuz kaldığı görülmüştür (TBMM Tutanak Dergisi (b), 1985: 75).

Türkiye'de İran-Irak Savaşı sırasında özellikle iki konuya ağırlık verilmiştir. Bunlardan biri; önüne geçilemeyen savaş durumunda ulusal çıkarların nasıl muhafaza edileceği düşüncesiyle izlenecek politikaları belirlemek, diğeri ise; savaşın olası tehlikelerine karşı kendi sınır güvenliğini sağlamaktır. Bu doğrultuda realist politika İran-Irak Savaşı'na yönelik Turgut Özal dönemi Türk dış politikasının anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Turgut Özal'ın ekonomi ve savunma odaklı ideoloji ve eylemlerinin savaş sürecinde izlenilen politikaları etkilediği görülmüştür. Türkiye İran ve Irak Savaşı'nda ilk andan itibaren tarafsız kalmayı tercih etmiş, ancak yaşananlara karşı kayıtsız kalmadığı görülmüştür. Aynı zamanda sürdürülen aktif tarafsızlık politikası ekseninde ekonomik kazanımlar elde edilmiş ve iki savaş ülkesiyle de ihracatta önemli ölçüde ilerleme kaydedilmiştir. Savaşa karşı tutum ulusal çıkarlar çizgisinde sürdürülmüş ve yaşanan gelişmeler de yine bu çizgide değerlendirilmiştir. Türkiye'nin iki ülkeye dönük geliştirmiş olduğu bu tavır, tarafları da memnun eden bir minvalde savaş süresince sürdürülmüştür.

Savaşta benimsenen tarafsızlık çerçevesinde diplomatik girişimler, ziyaretler ve bu adımlar neticesinde varılan anlaşmalar; hem Türkiye'nin realist politikalarının olumlu sonuçlarından olmuş hem de iki komşu ülkeyle olan ilişkilerini güvence altına almıştır. Aynı zamanda bölgedeki güven ve istikrar ortamının oluşmasına katkı sağlamıştır.

Ekonomik ilişkiler açısından incelendiğinde; İran ve Irak ile olan ticari faaliyetlerin İran-Irak Savaşı sırasında zirveye çıktığı görülmüştür. Savaşın Körfez'de yoğunlaşmasıyla birlikte ticari ve lojistik faaliyetlerini sekteye uğratmak istemeyen İran ve Irak yönünü Türkiye'ye çevirmiştir. Bu iş birliği özellikle Irak'la petrol ve mal ticareti kalemlerinde yürütülmüş olup birçok alanda da iş birliğinin

sağlandığı gözlemlenmiştir. İran ile de bu süreçte ticari faaliyetler daha geniş bir alanda yürütülmüştür.

Türkiye hem İran hem de Irak'la enerji arzı, enerji talebi ve transit güvenliği konusunda örtüşen çıkarlara sahip olmuştur. Bu doğrultuda, Türkiye'nin aktif tarafsızlık politikası izlemesinin bir nedeni olarak savaşın Türkiye'nin enerji politikalarına ve enerji ticareti güvenliğine zarar vermemesi için olduğu yapılan araştırmalar kapsamında görülebilmektedir. Dolayısıyla aktif tarafsızlık çerçevesinde izlemiş olduğu realist politika; Türkiye'nin enerji konusunda kendi güvenliğini sağlamasına yardımcı olmuştur. Petrol boru hatlarının güvenliği ekonomik açıdan ve petrol ihtiyacının karşılanması açısından hayati öneme sahip olmuştur. Aynı zamanda enerji rezervlerinden dolayı Körfez'in güvenliği konusu, Batılı devletler açısından önem arz etmiş ve özellikle ABD nezdinde Türkiye'nin kıymeti artmıştır.

Diğer taraftan, savaşın Türkiye'ye üzerinde bir takım olumsuz etkileri de olmuştur. Özellikle Irak'ın kuzeyde kontrolü kaybetmesi bazı ayrılıkçı grupların denetimi ele geçirmesine sebep olmuş, ortaya çıkan otorite boşluğu Türkiye'nin güneyinde güvenlik tehlikesi oluşturmuş ve bu durumun istikrarsızlığa davetiye çıkardığı görülmüştür. Savaşın sonlarına doğru Irak, kuzeyinde yer alan ve İran ile bazı ayrılıkçı grupların kontrolüne geçmiş olan Halepçe'ye yönelik kimyasal silah kullanarak yapmış olduğu saldırlar sonucunda Türkiye sığınmacı akınına maruz kalmıştır. Bu durum Türk kamuoyunda tepkiye yol açmış olmakla birlikte ülkeyi hem ekonomik hem de insanı bir sınavla karşı karşıya bırakmıştır. Aynı zamanda savaş sırasında Türk tankerlerine yönelik gerçekleştirilen saldırılar güvenliğe tehdit oluşturmuş, ancak bu durum yine de ticari faaliyetlerin sürdürülmesini engellememiştir. Tüm tehditlere rağmen hem iyi ilişkiler muhafaza edilmeye çalışılmış hem de ekonomik ve ticari ilişkiler sürdürülmüştür. Tüm bu yaşananlar göze alındığında Türkiye'nin savaşan ülkelerle ilişkilerini güvenlik eksenli bir işbirliği şeklinde yürüttüğü görülmüştür. Yani tarafsızlık çerçevesinde yürüttüğü denge politikasını kendi çıkarlarına zarar gelmeyecek şekilde sürdürerek, bu politikaları işbirliği minvalinde geliştirilmek istemiştir.

Sonuç itibariyle, İran-Irak Savaşı'nın Türk dış politikasında önemli etkileri olmuştur. Saddam Hüseyin'in saldırgan tutumu ile İran'ın etnik ve dini unsurlar üzerinden yürüttüğü politikaları Türkiye'yi endişelendirmiştir. Bu durum realist

teoride devletlerin hiçbir zaman birbirlerinin niyetlerinden emin olamamalarından dolayı güvenlik ikilemi yaşamaları olarak yapılan tanımlamaya uygun düşmüştür. Türkiye özellikle Özal hükümeti döneminde, yaşadığı güvenlik ikilemleri kapsamında kendi güvenliğini diğer ülkelerle yaptığı sınır güvenliği protokolleriyle sağlamıştır. Aynı zamanda Özal hükümeti döneminde Türkiye ulusal çıkarları çerçevesinde ekonomik ilişkileri gerek ikili görüşmelerle gerek yapılan anlaşmalarla üst düzeyde yürütmüştür. Dolayısıyla Türkiye'nin sınırında yaşanan savaşta kendi çıkarlarını muhafaza edip güvenliğini büyük oranda sağlayarak realist bir politika izlediği veriler ışığında anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

1.Kitaplar:

Abrahamıan, Ervand (2018). Modern İran Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Akgün, Birol (2017). "12 Eylül Döneminde Türkiye (1980-1983)". Ed. Adem Çaylak-Seyit Ali Avcu. Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Siyasal Hayatı. Ankara: Savaş Yayınevi.

Armaoğlu, Fahir (1999). 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi. İstanbul: Alkım Yayınevi.

Arı, Tayyar (2004). Uluslararası İlişkiler Teorileri (Çatışma, Hegemonya, İşbirliği). İstanbul: Alfa Yayınları.

Arı, Tayyar (2007). Irak, İran, ABD ve Petrol. İstanbul: Alfa Yayınları.

Arı, Tayyar (2013). Uluslararası İlişkilere Giriş. Bursa: Mkm Yayınları.

Axworthy, Michael (2016). Zerdüşt'ten Günümüze İran Tarihi. İstanbul: Say Yayınları

Aydın, Mustafa (2001). "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945". Ed. Baskın Oran. Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. İstanbul: İletişim Yayınları. S.399-468.

Aydın, Nurettin (2014). Kürt Sorunu: Algı ve Olgu.

Aydın, Suavi, Yüksel Taşkın (2017). 1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bağcı, Hüseyin. Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar. Ankara: OTDÜ Yayıncılık.

Bahçe, Serdar, Eres Benan (2014). "İktisadi Yapılar, Türkiye ve Değişim". Der. Faruk Alpkaya ve Bülent Duru. 1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim. Ankara: Phoenix Yayınevi. S.39-54.

Balta, Evren (2014). Küresel Siyasete Giriş. İstanbul: İletişim Yayınları.

Balcı, Ali (2017). "Realizm". (Ed.) Şaban Kardaş, Ali Balcı. Uluslararası İlişkilere Giriş (Tarih, Teori, Kavram Ve Konular). İstanbul: Küre Yayınları. S.119-146.

Baylak, Ayşen (2009). İmam Humeyni. İstanbul: İlke Yayıncılık.

Bozer, Ali (2015). "Özal, Dış İlişkilerde İnsani Boyuta Birinci Derecede Önem Veren Bir Kişiydi". Ed. Erkan Ertosun. Yakın Dostlarının Dilinden Turgut Özal'ın Dış Politikasını Anlamak. Ankara: Turgut Özal Üniversitesi Yayınları. S.9-21.

Carr, Edward Hallett (2010). Yirmi Yıl Krizi 1919 – 1939. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Coşkun, Ali (2015). "Milli ve Manevi Değerlerine Bağlı, Yenilikçi, Cesur, Girişimci Lider". Ed. Erkan Ertosun. Yakın Dostlarının Dilinden Turgut Özal'ın Dış Politikasını Anlamak. Ankara: Turgut Özal Üniversitesi Yayınları. S.21-29.

Çitlioğlu, Ercan (2015). İran'ı Anlamak. Ankara: Başkent Üniversitesi.

Çomak, Hasret (2010). "Türk Siyasal Yaşamında; Türk Çağdaşlaşması, Atatürkçü Düşünce Sistemi ve Türk Devrimi". Ed. Hasret Çomak. 21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Çomak, Hasret (2010). "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası'nın 21'inci Yüzyıl Çağdaş Türk Dış Politikasına Kazanımları". Ed. Hasret Çomak. 21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Demir, Ali Faik (2010). "Liderlerin Türk Dış Politikasına Bakışları, Yönetme Şekilleri ve Öncelikleri". Ed. Hasret Çomak. 21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Eraslan, Cezmi (2015). "Atatürk'ten Günümüze Türkiye'nin Dış Politikasına Bakışlar". Ed Bekir Günay. Türk Dış Politikası. İstanbul Üniversitesi, Avrasya Enstitüsü Yayınları. S.1-16.

Ersoy, Eyüp (2015). "Realizm". Der. Ramazan Gözen. Uluslararası İlişkiler Teorileri. İstanbul: İletişim Yayınları, s.158-187.

Ertosun, Erkan (2014). "Dış Politikada Özal'lı Yıllar (1983-1993)". Ed. Cihat Göktepe, Tuba Ünlü Bilgiç. Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1946-2012. İstanbul: Ufuk Yayınları.

Ertosun, Erkan (2015). "Özal'ın Ortadoğu Barışı, Perspektifi". Ed. Erkan Ertosun,

Fatemi Khosrow (1987) "The International Political Economy of the Iran-Iraq War". Ed. Malik H. Soviet-American Relations with Pakistan, Iran and Afghanistan. London: Palgrave Macmillan.

Garthwaite, Gene R. (2018). İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze. İstanbul: İnkılap Kitapevi.

Gönlübol, Mehmet, Cem Sar (1969). Olaylarla Türk Dış Politikası. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. S.3-137.

Gözen, Ramazan (2000). "Amerikan Kıskacında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası". Ankara: Liberte Yayınları.

Güner, Engin (2000). "Özallı Yıllarım". İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Gürbey, Gülistan (2010). "Özal Dönemi'nde Türkiye'de Toplumsal Talepler ve Karar Süreçleri". Ed. Gülistan Gürbey. Arızalı Demokrasilerde Dış Politika:1983-1993 Ankara: ODTU Yayınları.

Özdemir, Hikmet (2014). "Turgut Özal Biyografi". İstanbul: Doğan Kitap

Heywood, A. (2013). Küresel Siyaset. (Çev. N. Uslu ve H. Özdemir). Ankara: Adres Yayınları.

Humeyni, İmam (1991). İslamda Devlet. İstanbul: Objektif Yayınları.

İhsanoğlu, Ekmeleddin (2015). "Turgut Bey Vatanperver ve Türkiye'nin Yüksek Menfaatlerini Düşünen Bir İnsandı". (Ed.) Erkan Ertosun. Yakın Dostlarının Dilinden Turgut Özal'ın Dış Politikasını Anlamak. Ankara: Turgut Özal Üniversitesi Yayınları. S.53-63.

Kandemir, Nüzhet (2015). "Sonuç İtibariyle, Özal Dönemi Türk Dış Politikası Başarılı Olmuştur". (Ed.) Erkan Ertosun. Yakın Dostlarının Dilinden Turgut Özal'ın Dış Politikasını Anlamak. Ankara: Turgut Özal Üniversitesi Yayınları. S.197-207.

Mango, Andrew (2015). "Turgut Özal Türkiye'yi Dünya Ekonomisi ile Bütünleştiren Bir Devlet Adamıydı". Ed. Erkan Ertosun. Yakın Dostlarının Dilinden Turgut Özal'ın Dış Politikasını Anlamak. Ankara: Turgut Özal Üniversitesi Yayınları. S.29-37.

Moazami, Behrooz (2018). İran'da Devlet, Din ve Devrim 1976'dan Bugüne. İstanbul: İletişim Yayınları

Moin, Baqer (2005). Son Devrimci Ayetullah Humeyni. Ankara: Elips Kitap 1.baskı

Mortimer, Edward (2015). "Özal Türklerin ve Kürtlerin Birlikteliğine ve Bu Birlikteliğin Orta Doğu'nun Yeni Güç Merkezi Olduğuna Vurgu Yapıyordu". (Ed.) Erkan Ertosun. Yakın Dostlarının Dilinden Turgut Özal'ın Dış Politikasını Anlamak. Ankara: Turgut Özal Üniversitesi Yayınları. S.45-53.

Machiavelli (1994). Prens. Anahtar Kitaplar Yayınevi.

Morgenthau, Hans J (1970). Uluslararası Politika. (Çev. Baskın Oran ve Ünsal Oskay). Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.

Nye, J.S., D: A. Welch (2009). Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak. (Çev. R. Akman), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Okman, Cengiz (2010). "Türk Dış Politikası Trendler, Çerçeveler ve Uygulama Süreçleri Üzerinde Genellemeler 1815-2009". Ed. Hasret Çomak, 21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Oran, Baskın (2001). "1939-1945: Savaş Kaosunda Türkiye: Göreli Özerklik". Ed. Baskın Oran. Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Cilt I. İstanbul: İletişim Yayınları. S.399-468.

Sander, Oral (2014). Siyasi Tarih 1918-1994. Ankara: İmge Kitapevi.

Sönmezoğlu, Faruk (2002). Uluslararası İlişkilere Giriş. İstanbul: Der Yayınları.

Sönmezoğlu, Faruk (2006). II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası, İstanbul: Der Yayınları.

Sönmezoğlu, Faruk (2015). Türk Dış Politikası İki Savaş Sırası ve Arasında, İstanbul: Der Yayınları.

Şıvgın, Halil (2015). "Statükocu Anlayışı Özal Değiştirdi". Ed. Erkan Ertosun. Yakın Dostlarının Dilinden Turgut Özal'ın Dış Politikasını Anlamak. Ankara: Turgut Özal Üniversitesi Yayınları. S.79-107.

Tuncer, Hüner (2015). Özal'ın Dış Politikası (1983-1989). İstanbul: Kaynak Yayınları.

Uçarol, Rıfat (2013). Siyasi Tarih. İstanbul: Der Yayınları.

Ülman, Haluk, Mehmet Gönlübol (1969). Olaylarla Türk Dış Politikası. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. S.205-240.

2.Makaleler, Bildiriler, Diğer Basılı Yayınlar:

Arif, Muhammed (2012). The Iranıan Revolutıon: The Role And Contribution Of Ayatollah Ruhollah Khomeini. Iraq University.

Ateş, Davut (2009). "Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması ve Disiplinin Özerkliği". Doğuş Üniversitesi Dergisi, 10(1), S. 11-25.

Aydın, İmren, Hikmet Zeki Kapcı (2018). "II. Dünya Savaşı'na Giriş Sürecinde Türkiye'nin Aldığı İç Politika Tedbirleri (1 Eylül 1939 – 18 Ocak 1940)". Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 32(45). S.109-130.

Aydın, Mustafa (1996). "Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz". Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 51(1), S.71-114.

Aydın, Mustafa (2004). "Uluslararası İlişkilerin 'Gerçekçi' Teorisi: Kökeni, Kapsamı, Kritiği". Uluslararası İlişkiler Dergisi, 1(1), S. 33-60.

Aydın, Mustafa, S. Akgül Açıkmeşe (2015). "Uluslararası İlişkiler Kuramlarında Ana Akımlara Yeniden Bakış". Uluslararası İlişkiler Dergisi, 12(46), S. 1-9

Aydın, Nurhan, Bahar Şentürk (2015). "Ortadoğu'da Şattül-Arap 'ın Önemi ve Şattül-Arap Üzerindeki Çekişmeler". Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 1(28), 63-75.

Baylis, John (2008). "Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramı". Uluslararası İlişkiler Dergisi, 5(18), S. 69-85.

Bilge, Mustafa L. (2010). "Şattül-Arap ". TDV İslâm Ansiklopedisi, 38, S.381-382.

Birgül, Sultan, Onur Yılmaz(2020). "Çin'in Orta Asya'da Yumuşak Gücü", International Social Sciences Studies Journal, 6(58), S.1142-1150.

Cömert, İhsan Yılmaz (2009). Körfez Savaşlarından Günümüze Türkmen Sorunu. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir.

Çakırtaş, Hüseyin (2018). İran-Irak Savaşı (1980-1988). Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Daban, Cihan (2017). "Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası". Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Nisan 2017, 17(33), S.77-96.

Daban, E.Zeynep, Daban, Cihan (2018). "Saddam Hüseyin Dönemi Irak Dış Politikası: Irak-İran Savaşı, Kuveyt'in İşgali ve ABD'nin Irak'a Müdahalesi". Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(1), S. 83-109.

Diri, Zayittin (2018). Turgut Özal (1983-1993) Dönemi Türk Dış Politikası. Yüksek Lisans Tezi, Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

Doğan, Soner (2018). "Irak Türkmenleri". İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, Araştırma 68.

Dursun, H. Rümeysa (2017). "Realizmin Realist Bir Eleştirisi Olarak Raymond Aron ve Uluslararası İlişkiler Kuramı". Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 5(2), S. 67-85.

Dündar, Lale (2016). "Özal Dönemi Türk Dış Politikasında Turgut Özal'ın Kişisel Özelliklerinin Rolü". Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi, (58), S.1-20

Edi, Ahmet (2019). "İran'da İslam Devrimi Öncesi Siyasi Olaylara Bakış: Ak Devrim ve Lale Meydanı Katliamı". Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (66), S.731-744.

Ehteshami, Anoushiravan (2003). 'Iran-Iraq Relations After Saddam.', The Washington Quarterly, 26 (4), S.115-129.

Ekici, Kübra Deren (2018). Sosyal Konstrüktivizme Göre Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası (1983-1993). Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

Gemuhluoğlu, M. Ali (2003). Soğuk Savaş Döneminde Türkiye Sovyetler Birliği İlişkisi (1945-1965) Ve Türk Dış Politikası. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Gökçay, Kemal (2012). Statükoculuk'tan "Çok Yönlü Dış Politika'ya: "Komşularla Sıfır Sorun" Değerlendirmesi. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Göktepe, Cihat, Süleyman Seydi (2015). "Soğuk Savaş Başlangıcında Türk Dış Politikası". Bilig Dergisi, (72). S.197-202.

Gönlübol, Mehmet, Ömer Kürkçüoğlu (1985). "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 1(2), S. 451-473.

Gündoğan, Ünal (2003). "Islamıst Iran And Turkey, 1979-1989: State Pragmatısm And Ideologıcal Influences". Middle East Review of International Affairs Journal, 1(7).

Güngör, Ferhat (2014). "Ortadoğu Denkleminde Irak Türkmenleri Ve Geleceği". Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, 1(2), S.14-43.

Hürmüzlü, Habib (2010). "Irak Türkleri: Maruz Kaldıkları Dışlanma ve Asimilasyon Uygulamaları". Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi.

İlyas, Ahmet, Orhan Turan (2012)." İnönü Dönemi Türk Dış Politikası". Atatürk Dergisi, 1(1).

İnan, Aybüke (2013). "Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı ve Türkiye-Irak İlişkileri (1973-2011)". Ortadoğu Analiz Dergisi, 5(56), S. 68-85.

İnat, Kemal (2015). "Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri". İstanbul: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, (132).

İşcan, Ahmet (2019). Türkiye'nin Irak Türkmenlerine Yönelik Dış Politikası. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kalkan, Yeldar Barış, Uluslararası İlişkiler Disiplininde Realist Teorinin Gelişimi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kandemir, Ekber, Can Ozan Tuncer (2020). "Irak- Türkiye Enerji İlişkilerinin Bölgenin Ekonomik Güvenliğine Etkileri". International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences. 3(1), S.75-89.

Keyik, Mehmet, M. Seyfettin Erol (2019). "Realizme Göre Güç ve Güç Dengesi Kavramları". Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi. 3 (1), S. 12-49.

Kılıç, Sezen (2008). "Musul Sorunu ve Lozan". Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 24(71), S. 319-340.

Kılınç Pala, P. Buket (2019). Enerji, Güvenlik ve Neo-Realizm: Türkiye'nin Enerji Güvenliği Geliştirme Kabiliyeti. Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

King, R.P.H. (1987). U.N. And The Iran-Iraq War. A Ford Foundation Conference Report, (39).

Orhan, D. Dersan (2019). "Iranıan Foreıgn Polıcy Towards Iraq:An Analysıs Of Three Wars Between Ideology And Realısm". Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 7(19), S. 390-406.

Öğür Berkan, Baykal Zana ve Balcı Ali (2014). "Kuzey Irak- Türkiye İlişkileri: PKK, Güvenlik ve İşbirliği". Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Raporu, 1.

Özçelik, Mücahit (2010). "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası". Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (29), S.253-269.

Takeyh, Ray (2010). "The Iran-Iraq War: A Reassessment". The Middle East Journal 64(3), S.365-383.

Sandıklı, Atilla., Sibel Karabel (2016). "Türkiye'nin Orta Doğu Vizyonu ve Stratejisi". İstanbul: Bilge Adamlar Kurulu Raporu, 72.

Sandıklı, Atilla (2007). Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası Işığında Avrupa Birliği'ne Giriş Süreci. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.

Sarıkaya, Yalçın (2012). "Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür". Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı, 2.

Sean, Mcknight (1991) "The forgotten war: The Iraqi army and the Iran- Iraq war". Small Wars & Insurgencies. 2(1), S.91-102,

Sönmez, A. Sait (2012). "Iran's Iraq Polıcy After The Second Gulf War". Uluslararası Sosyal Aratırmalar Dergisi ,5(21), S.314-328.

Türk, İsmail (2006). Atatürk Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1920-1938). Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Uğrasız, Bülent (2003). "Uluslararası İlişkilerde İki Farklı Yaklaşım: İdealizm ve Realizm". Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(2), S.139-145.

Vatansever, Zeliha H. (2017). “Thomas Hobbes’un Siyaset Felsefesi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10(52), S.405-412.

Yağcı, Cihat (2019). “Irak’ta Yaşanan Savaşlar ve Türkiye’ye Etkileri”. Güvenlik Stratejileri Dergisi. 15(30). S.331-352.

Yıldırım, Zafer (2005). Türk Basınında İran-Irak Savaşı. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yıldırım, Zafer (2007). “İran’ın Irak Politikasında Şattül-Arap Suyolu Sorunu”. Türk Asya Stratejik Araştırmalar Dergisi, S.323-345.

Yılmaz, İlhan (2006). “Geçmişten Günümüze Irak’ta Türkmen Politikası”. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 5(12). S.127-142.

3.Elektronik Kaynaklar:

Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları (2014). Halil Turgut Özal Ankara: TBMM Basımevi, Cilt:8, S.97-600. https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/basbakanlarimiz_genelkurul_konusmalari/basbakanlarimiz_cilt8.pdf / (05.01.2020).

Cumhuriyet Arşivi (16.12.1984). https://www.cumhuriyetarsivi.com/katalog/192/sayfa/1984/12/16/7.xhtml / (02.01.2020).

Cumhuriyet Arşivi (02.05.1985). https://www.cumhuriyetarsivi.com/katalog/192/sayfa/1985/5/11.xhtml / (10.05.2020).

Cumhuriyet Arşivi (27.10.1987). https://www.cumhuriyetarsivi.com/katalog/192/sayfa/1987/10/27/8.xhtml / (05.03.2020).

Dışişleri Bakanlığı Belleteni (a) (Mart, 1984). "Ayın Olayları". Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, (3). http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1984-sayi-1-9.pdf / (03.02.2020).

Dışişleri Bakanlığı Belleteni (b) (Aralık, 1984). "Ayın Olayları". Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, (12). http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1984-1985-sayi-10-18.pdf / (04.02.2020).

Dışişleri Bakanlığı Belleteni (c) (Ağustos, 1984). "Ayın Olayları". Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, (8). http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1984-sayi-1-9.pdf / (03.02.2020).

Dışişleri Bakanlığı Belleteni (d) (Şubat, 1984). "Ayın Olayları". Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, (2). http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1984-sayi-1-9.pdf / (03.02.2020).

Dışişleri Bakanlığı Belleteni (e) (Haziran, 1984). "Ayın Olayları". Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, (6). http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1984-sayi-1-9.pdf / (05.02.2020).

Dışişleri Bakanlığı Belleteni (f) (Ekim, 1984). "Ayın Olayları". Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, (10). http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1984-sayi-1-9.pdf / (05.02.2020).

Dışişleri Bakanlığı Belleteni (a) (Nisan, 1985). "Ayın Olayları". Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, (16). http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1984-1985-sayi-10-18.pdf / (17.02.2020).

Dışişleri Bakanlığı Belleteni (b) (Mart, 1985). "Ayın Olayları". Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, (15). http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1984-1985-sayi-10-18.pdf / (17.02.2020).

Dışişleri Bakanlığı Belleteni (a) (Şubat, 1986). "Ayın Olayları". Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, (26). http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1985-1986-sayi-19-28.pdf / (18.03.2020).

Dışişleri Bakanlığı Belleteni (b) (Mart, 1986). "Ayın Olayları". Ankara: Dışişleri Bakanlığı Basımevi, (27). http://diad.mfa.gov.tr/diad/belleteni/1985-1986-sayi-19-28.pdf / (20.04.2020).

ECC Platform Library. "Iraq-Iran: from Water Dispute to War". https://library.ecc-platform.org/conflicts/iraq-iran-water-dispute-war / (26.02.2020).

Eisenstadt, Michael (2011). "Iran's Islamic Revolution". National Defense University. https://www.files.ethz.ch/isn/128573/SF267.pdf / (19.02.2020).

Francona, Rick(2001). "Iran-Iraq: Role of the Shatt Al-'Arab". https://www.francona.com/commentaries/shatt.html./ (25.02.2020).

"Global security: Iran-Iraq War". https://www.globalsecurity.org/military/world/war/iran-iraq.htm / (16.03.2020).

"Iran-Iraq War". İnfoplease. https://www.infoplease.com/encyclopedia/history/asia-africa/middle-east/iraniraq-war/ (10.03.2020).

"Iran-Iraq War 1980-1988". http://www.iranchamber.com/history/iran_iraq_war/iran_iraq_war1.php/ (10.03.2020).

İslam Ansiklopedisi. https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/38/C38012577.pdf/ (21.02.2020).

İslam Ansiklopedisi (2005). "Muhammed Rıza Şah Pehlevi".https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/30/C30009964.pdf/ (07.03.2020)

Keynoush, Banafsheh (2018). "Water Diplomacy" It Is Not Enough To Fix Iran-Iraq's Water Dispute. Rasanah International Institüte For İranian Studies. https://rasanah-iiis.org/english/wp-content/uploads/sites/2/2018/09/%E2%80%9CWater-Diplomacy%E2%80%9D-It-is-Not-Enough-to-Fix-Iran-Iraq%E2%80%99s-Water-Dispute.pdf / (18.02.2020).

Kurt, Burcu (2007), "Dünden Bugüne Şattü'l-Arap Sorunu", Akademik Orta Doğu (Altı Aylık Orta Doğu Araştırmaları Dergisi), İstanbul, (2), S.137-155, http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu2%20makale/burcu_kurt.pdf (18.02.2020).

Lossow, Tobias Von (2018). More Than İnfrastructures: Policy Brief Water Challenges İn Iraq. Clingendael Netherlands İnstitute Of International Relations.https://www.clingendael.org/sites/default/files/2018-07/PB_PSI_water_challenges_Iraq.pdf/ (18.02.2020).

Ömerci, Ozan (2010). "İran-Irak Savaşı". http://ydemokrat.blogspot.com/2010/11/iran-irak-savasi.html/ (17.03.2020).

Öztığ, Laçin İ. (2016). "1988-1991 Kuzey Irak Sığınmacı Krizi". Türk Dış Politikası Kriz İncelemeleri. http://tdpkrizleri.org/index.php/1988-1991-irakl-s-g-nmac-lar-krizi/ (25.04.2020).

Szczepanski, Kallie (2019). "The Iran-Iraq War, 1980 to 1988". https://www.thoughtco.com/the-iran-iraq-war-1980-1988-195531 / (05.03.2020).

Shalom, Stephen R. "The United States and Iran-Iraq War 1980-1988". http://www.iranchamber.com/history/articles/united_states_iran_iraq_war1.php / (10.03.2020).

Sonnenberg, Robert E. (1985). "The Iran-Iraq War: Strategy of Stalemate". https://www.globalsecurity.org/military/library/report/1985/SRE.htm. (20.03.2020).

Strategic Survey (1985). "The course of the Iran-Iraq war" https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/04597238508460684. S.122-129. (10.01.2020).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (a) (12.06.1984), 17.Dönem, 77. Birleşim, Cilt:4. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c004/tbmm17004077.pdf / (08.04.2020).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (b) (16.12.1984), 17.Dönem, 44. Birleşim, Cilt:11. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c011/tbmm17011044.pdf / (13.04.2020).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (c) (17.10.1984), 17.Dönem, 13. Birleşim, Cilt:7. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c007/tbmm17007013.pdf / (06.04.2020).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (a) (23.01.1985), 17.Dönem, 57. Birleşim, Cilt:12. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c012/tbmm17012057.pdf. (05.04.2020).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (b) (19.09.1985), 17.Dönem, 6. Birleşim, Cilt:19. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c019/tbmm17019006.pdf / (05.04.2020).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (c) (17.10.1985), 17.Dönem, 18. Birleşim, Cilt:19. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c019/tbmm17019018.pdf / (06.04.2020).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (d) (15.12.1985), 17.Dönem, 45. Birleşim, Cilt:22. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c022/tbmm17022045.pdf / (10.04.2020).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (a) (22.04.1986), 17.Dönem, 95. Birleşim, Cilt:28.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c028/tbmm17028095.pdf / (10.04.2020).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (b) (09.12.1986), 17.Dönem, 36. Birleşim, Cilt:33. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c033/tbmm17033036.pdf / (12.04.2020).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (a) (21.12.1988), 18.Dönem, 49. Birleşim, Cilt:21. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c021/tbmm18021049.pdf / (20.04.2020).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi (c) (21.02.1990), 18.Dönem, 80. Birleşim, Cilt:41. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c041/tbmm18041080.pdf / (16.04.2020).

"Ülke Profili: İran". http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profili/ulke-profili-iran/ (26.12.2017).